

הזוהר והתיקונים מרנסנס למהפכה

יהודה ליבס

א. ספר חדש בספרות תיקוני זוהר

תודה רבה למשה אידל, למיכל אורון ולאקדמיה הלאומית למדעים על הוצאתו לאור של ספרו של אפרים גוטליב ז"ל,¹ שבו פורסמו – בלוויית הערות מפורטות, מבוא ומפתחות – חיבורים עבריים, שנאספו מכתבי יד ומדפוסים, שאותם זיהה גוטליב כחיבוריו של המחבר האנונימי של השכבה המאוחרת ביותר של ספרות הזוהר, רעיא מהימנא ותיקוני זוהר. ספר חשוב זה עתיד להפית חיים במחקר התנועה הרוחנית הזוהרית. אני מודה להם גם על כך שהסירו מעל כתפיי את החוב שרפץ עליהם זה שלושים שנה.

אפרים גוטליב היה מורי העיקרי בשנות לימודי הסדירות באוניברסיטה העברית. גוטליב היה מורה אהוב ומסור, ואילולי הוא, ספק רב אם הייתי עוסק בהוראה ובמחקר בתחום הקבלה. בחודשים האחרונים של חייו שוחח אתי גוטליב רבות על המציאה החשובה שעלתה בידו, כתבים עבריים של בעל תיקוני זוהר, שלפירושים ולהתקנתם הקדיש את זמנו. לאחר שנתקבלה הבשורה המרה על פטירתו של גוטליב מהתקף לב בעצם מלחמת יום הכיפורים, לקחתי את כתב היד כדי להתקינו לדפוס, אך לאחר כמה שבועות החזרתי אותו, בלי לקבל על עצמי את המשימה הזאת. להחלטה זו, שאיני גאה בה כלל, היו כמה סיבות. צפיתי שהעבודה על כתב יד זה תאריך

זמן רב (הגם שלא העליתי על דעתי שבשלושים שנה מדובר), שבמהלכו לא אוכל להתפנות לתכניות המחקר העצמאי שלי. איני מסוגל לפצל עצמי ולעסוק בדברים שונים בבת אחת, ובאותה התקופה עמדתי בכתובת דוקטורט. אך לכך נוספה עוד סיבה, והיא נוגעת לגופו של עניין: בעבודת הדוקטור עסקתי בלשון הזוהר על כל שכבותיה, ובכלל זה לשון תיקוני זוהר,² אך העדפתי מאוד את החטיבות המשתייכות לגוף הזוהר, מה שמכונה בלשון שכבת התיקונים: "חבורא קדמאה" (החיבור הראשון),³ והתעתדתי להמשיך ולעסוק בעיקר בשכבות אלה. ואכן את רוב ימי בשלושים השנה שעברו מאז הקדשתי לעיסוק בגוף הזוהר.

אך מחקר זה גופו מחזירני לעסוק שוב ברעיא מהימנא ותיקוני זוהר, שכן הגעתי בו ליד הכרה שהזוהר איננו רק ספר אלא ספרות שלמה,⁴ וממחקר הזוהר עברתי לעסוק במחקר הזוהריות, שהיא בעיניי תנועה תרבותית-דתית חשובה, שתולדותיה חופפות רק בחלקן את תולדות הקבלה בכלל.⁵ במסגרת התנועה הזוהרית תופסת שכבת התיקונים מקום חשוב ביותר; רק בצירוף זוהר ותיקוני זוהר אפשר להבין הן את גרעינה של תנועה רוחנית זו במאות השלוש עשרה והארבע עשרה, הן את השפעתה המכרעת על היהדות המאוחרת, ובעיקר על גדולי

* נוסח מורחב של הרצאה שנישאה בכנס על ספר הזוהר שהתקיים באוניברסיטת תל אביב בד' טבת תשס"ד, במסגרת ישיבה מיוחדת לכבוד הופעת ספרו של אפרים גוטליב, הכתבים העבריים של בעל תיקוני זוהר ורעיא מהימנא (ערך והקדים מבוא משה אידל, התקין שמואל ראם, הכינה מפתחות מיכל אורון), הוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשס"ג.

¹ ראה לעיל הערת כוכבית.

² ליבס, מילון.

³ עיקרה של פרשת פינחס שבספר הזוהר הוא חיבור רעיא מהימנא על פרשה זו, וחלקי גוף הזוהר שבה מצוטטים בחיבור זה בציון "ובחבורא קדמאה". על המונח "חבורא" ומשמעותו בתיקוני זוהר ראה פדיה, המראה, עמ' 37. וראה ליבס, זוהר וארוס, עמ' 115.

⁴ ראה ליבס, כיצד נתחבר, עמ' 1–71.

⁵ על תנועה זו, ראה ליבס, ארוס ואנטי-ארוס, עמ' 152–167, 548–551; הנ"ל, בר יוחאי, עמ' 126–142; ועוד.

המקובלים, שראו עצמם כממשיכי אותה תנועה, בחינת ר' שמעון בר יוחאי (רשב"י) או רעיא מהימנא (הרועה הנאמן, הוא משה רבנו) שחזרו לעולם.⁶ מקובלים אלה שאבו גם מן הזוהר וגם מן התיקונים,⁷ אף כי לא בהכרח באותה המידה. רבים הושפעו יותר מגוף הזוהר, ובהם הארי שבחבורה, ר' יצחק לוריא (האר"י),⁸ אך גם בין אותם שהחשיבו יותר דווקא את התיקונים, יימצאו מגדולי המקובלים: ר' משה קורדובירו (הרמ"ק)⁹ והגאון ר' אליהו מוילנא (הגר"א).¹⁰ כפי שנראה להלן, שתי השכבות הזוהריות שונות מאוד באופיין, כרנסנס לעומת מהפכה. וכך, מן המזיגות השונות והמינונים השונים של שכבות אלה בקבלת האחרונים, אפשר ללמוד משהו על עולמו הרוחני של כל מקובל.

הטקסטים החדשים שמתפרסמים עתה בספרו של גוטליב מספקים הזדמנות מצוינת לפתיחה מחדש של סוגיית היחס בין ספרות תיקוני זוהר והספרות הזוהרית שקדמה לה, שבה יעסוק מאמרנו זה. הטקסטים החדשים אמנם שונים משאר ספרות תיקוני זוהר לא רק בלשונם – עברית ולא ארמית – אלא גם בהבדל נוסף הקשור לכך. אין המדובר בפסאודואפיגרפיה; טקסטים אלה אינם רואים עצמם כחלק מן הספרות הזוהרית, והמחבר הימי ביניימי מדבר בהם בשם עצמו (גם אם אינו מזוהה בשם), כמו שמצינו בפתיחת אחד החיבורים: "אמר המחבר שמתני נפשי ורוחי ונשמתי כעני ההולך לעמוד בהיכל שכינתך".¹¹ לפיכך גם אין לצפות שר' שמעון בר יוחאי, בעל הזוהר, יופיע כאן בדמותו, ויספר דברים חדשים שאינם בספר הזוהר. כאן רשב"י אינו אלא מחבר הזוהר, שנחשב לחיבור מסוים, שהטקסטים החדשים מצטטים ממנו מלוא חופניים, ופה ושם מסמיכים לציטוט גם את שמו, ספר הזוהר,¹² או נוקטים בלשון "ראיתי (או ימצאתי) כתוב בשם ר' שמעון בר יוחאי" וכיו"ב,¹³ או בלשון "אמר ר' שמעון".¹⁴ עניין זה תקף גם באשר לרב המנונא סבא, שעל מקומו בספרות הזוהר ותיקוני זוהר נעמוד בהמשך.¹⁵ בכתבים החדשים אין הוא נזכר אלא כמחברו של קטע זוהרי המצוטט כאן, המובא בגוף הזוהר בשם ר' המנונא.¹⁶

הבדל זה נוגע גם לדרך הצגתו של משה רבנו. בספרות תיקוני זוהר, ובמיוחד בחיבור הנקרא רעיא מהימנא, מזהה המחבר את עצמו עם דמותו של משה שלדעתו חזרה בגלגול בימיו (בכך נדון עוד בהמשך). בכתבים החדשים לא יימצא כזאת, אף שגם בהם משה רבנו הוא הגיבור העיקרי, ובמקום אחד מצינו אף את הביטוי "משה רבנו של מעלה", המזוהה עם ספר הזוהר, עם

⁶ ראה ליבס, משיח הזוהר, עמ' 101–118; הנ"ל, עמק המלך, עמ' 120–126. במקומות אלה עסקתי בהזדהות עם רשב"י, אך גם הזדהות עם רעיא מהימנא אינה נעדרת, והיא מודגשת במיוחד אצל ר' חיים לוצאטו (הרמח"ל).

⁷ יש לזכור, בהקשר זה, שהרמח"ל כתב את זוהר תניינא ואת תיקונים חדשים.

⁸ האר"י מצטט בכתביו את מאמרי גוף הזוהר (ובעיקר את ספרות האידרות) במידה רבה הרבה יותר מאשר את ספרות התיקונים. הדבר ניכר ביתר שאת בחיבורים הלוריאניים המוקדשים לפירוש הזוהר, כגון "שער מאמרי רשב"י", שמפרשים הרבה מגוף הזוהר, ורק מעט מאוד מספרות התיקונים.

⁹ ראה להלן, הערה 110, ולידה.

¹⁰ הגר"א כתב פירוש אינטנסיבי על כל ספרות תיקוני זוהר (ספר תיקוני זוהר, תיקוני זוהר חדש ורעיא מהימנא). מספרות גוף הזוהר פירש הגאון קטעים מעטים (כגון "היכלות" ו"ספרא דצניעותא"), ובנוגע לשאר החיבור הסתפק הוא בהערות טקסטואליות פה ושם. על דרך פירושו לספרות התיקונים, ראה להלן, הערות 135, 262, וסמוך להן.

¹¹ ראש מאמר ב אצל גוטליב, כתבים עבריים, עמ' 123. המאמר הראשון קטוע בראשו ובסופו, וממקום הקטיעה (עמ' 115, ש' 1347) מתחיל חיבור חדש הנקטע עם סיום המאמר הראשון, והוא תפילה. וראה להלן הערה 216.

¹² גוטליב, שם, עמ' 88, 179, 188.

¹³ שם, עמ' 137, 143, 145.

¹⁴ שם, עמ' 147, 201.

¹⁵ ראה להלן, פרק ה.

¹⁶ גוטליב, כתבים עבריים, עמ' 137–138. ראה הערות גוטליב שם.

תורה שבכתב ועם ספירת תפארת (בן י"ה).¹⁷ לזיהויים האלה יש מקבילות רבות בספרות תיקוני זוהר,¹⁸ ובכל זאת ניכר ההבדל, כי בכתבים החדשים דומה ש"משה של מעלה" וספר הזוהר אינם אלא כינויים לספירת תפארת, ואין לדמותו של משה משמעות פרסונלית עכשווית. עם זאת, בסוף החיבור המחבר משנה את דרך כתיבתו, ועובר לכתיבה זוהרית ממש. בסוף הטקסט שנדפס בספרו של גוטליב¹⁹ המחבר אומר: "ועתה צריך לפרש כל התיקונים שאמר ר' שמעון". גוטליב ומהדיריו לא הביאו את המשך הטקסט, המצוי בכתב היד ובדפוס הראשון (בספר המלכות),²⁰ כנראה מפני שהוא כתוב בארמית ונדפס גם בספר זוהר חדש.²¹ אם נעבור לעיין שם, נמצא חיבור שעוסק בחכמת הפרצוף (הכרת פנים, פזיוגנומיה). חכמה זו היא נושא חשוב בספרות הזוהרית,²² המקדישה לה כמה חיבורים, מהם שייכים לגוף הזוהר,²³ ומהם לשכבת ספרות תיקוני זוהר.²⁴ גם החיבור הנדון קרוב באופיו לספרות תיקוני זוהר,²⁵ והוא אכן מפרש את "התיקונים שאמר ר' שמעון", כלומר את הקביעה, המצוטטת כאן (בשינויים קטנים) בראש הקטע מתוך ראשית החיבור "רזא דרזין" – חיבור העוסק בהכרת פנים ושייך לגוף הזוהר – ולפיה אופיו של האדם ניכר בששה מקומות ("סטריין") בפניו ובגופו.²⁶ שאר החיבור מוקדש לפירוש קביעה זו, ואחרי הקביעה מופיעה גם הנוסחה "וכען צריך לפרשא", שהיא נוסח ארמי של המשפט הנזכר לעיל – "ועתה צריך לפרש כל התיקונים שאמר ר' שמעון" – הבא בסוף החיבור העברי וכחוליית חיבור בינו לבין הקטע הארמי.

בכך מוצא אני אישוש לקביעה דלעיל, שמקורה בדברי משה אידל,²⁷ שבנקודה זו עבר המחבר מן הכתיבה העברית של תיקוני זוהר אל הארמית. אידל אמנם קבע זאת בהסתייגות, שכן לדעתו: "טקסט זה, שנדפס בזוהר חדש... קרוב קירבה גדולה ביותר לסגנונו של בעל ס' תיקוני זוהר... אולם למרות קירבה זו יש עדיין שינויים מסוימים לעומת שיטתו של בעל ס' תיקוני זוהר, והדבר טעון ליבון מיוחד". לפי הסתייגות זו אפשר שמחבר הקטע, ומחבר הכתבים העבריים, איננו מחברו של ספר תיקוני זוהר, אלא מישהו אחר מחוגו. זאת אפשרות מתקבלת על הדעת, שכן קשה לחשוב שהאופוזיציה החברתית והרוחנית, שאותה מייצג בעל תיקוני זוהר, ושאופייה יידון להלן, תכלול רק אדם אחד. ואכן גם בעל התיקונים, בבדידותו הרבה, מדבר על "אחד מעיר ושנים ממשפחה" המתקבצים אתו לספרו, הדומה לתיבת נח.²⁸

¹⁷ שם, עמ' 38. יצוטט להלן בהערה 236 (אות יו"ד היא רמו לכמה, היא אבא אות ה"א לספירת בינה, היא אמא, וספירת תפארת היא בנס). עתה, חשוון תשע"ב, מצאתי שבתיקון ששי מן התיקונים הנוספים (ת"ז, קמג ע"ב), נזכר משהו דומה: "רוחא דקודשא דאיהו רעיא מהימנא דלעילא" (תרגום: רוח הקודש שהיא הרועה הנאמן של מעלה).

¹⁸ ראה הערותיו של גוטליב, שם, על אתר; וראה זוהר חדש, קמט ע"א (תיקונים).

¹⁹ גוטליב, כתבים עבריים, עמ' 201.

²⁰ ראה דברי מ' אידל במבוא לספרו של גוטליב, שם, עמ' ט, ובהערת גוטליב, שם, עמ' 123.

²¹ זוהר חדש, לא ט"א–לב ט"ב. בספר המלכות ובמקורו בכתב היד הקטע קטוע באמצעו, ובזוהר חדש הוא ארוך הרבה יותר.

²² על הכרת פנים בספרות הזוהרית והקבלית ראה ליבס, הכרת פנים. ראה גם מאמרו של רון מרגולין בכרך זה.

²³ זוהר, ח"ב ע–עח. כאן נדפסו שני חיבורים בטורים מקבילים, האחד אנונימי ונקרא "רזא דרזין", והאחר משתייך לגוף הזוהר גם מצד המסגרת הספרותית, ונזכרים בו רשבי" וחברתו.

²⁴ יש למנות כאן, בנוסף על הקטע הנידון, גם את תיקון ע' מספר תיקוני זוהר, שהנו חיבור שלם העוסק בחכמת הפרצוף.

²⁵ אופיו זה של הקטע אינו חידוש, והוא מוסכמה ישנה בין החוקרים. אך ראה להלן [בסמוך להערה 27] את דברי הסתייגותו של מ' אידל מכך.

²⁶ זוהר, ח"ב ע ט"ב–ט"ד (רזא דרזין). בחיבור המקביל (ראה לעיל הערה 23), משתנים ששה אלה לשבעה (שם, ט"ג). אך בהמשכו (זוהר, ח"ב עח ע"א) נזכרים שוב אותם "שית סטריין". במקומות אחרים בזוהר באים "שית סטריין" במשמעות אחרת, כתרגום ארמי של המונח "שש קצוות" שמקורו בספר יצירה, ומציין שש מתוך עשר הספירות.

²⁷ אידל, מבוא לספרו של גוטליב, כתבים עבריים, עמ' לו.

²⁸ ראה להלן, בראש פרק ו. על אפשרות של חוג מקובלים הקשורים לתיקוני זוהר, ראה אידל, מבוא לספרו של גוטליב, כתבים עבריים, עמ' כט.

לדעת אידל נכתבו הכתבים העבריים לפני ספר תיקוני זוהר, אך לדעתי דבר זה אינו

מוכרח, ואפשר שנכתבו על ידי תלמיד הממשיך את רבו.²⁹ דעה זו, המאחרת את הכתבים העבריים, תוכל למצוא לה סמך בחישוב קץ המופיע בכתבים העבריים, שיש לו מקבילה בספרות תיקוני זוהר. ההבדל בין שני חישובים מקבילים אלה הוא בעיקר בשורה האחרונה: תיקוני זוהר מתכוון כנראה לשנת אלף מאתיים ארבעים וחמש אחרי החורבן, כלומר לשנת 1313 לספירת הנוצרים, ואילו החיבור העברי מאחר את זמנו במאה שנה, גם במחיר של קושי דרשני,³⁰ ומותר לשער שכך עשה מפני שהמועד הראשון חלף ועבר.

ייחוס הכתבים העבריים לתלמיד של בעל תיקוני זוהר נתמך לכאורה גם בשיקול נוסף.

נקל לתאר איך אצל תלמיד שכזה קופאים משה והזוהר והופכים לסמל ולמקור ספרותי, בעוד שאצל הרב היו הם עדיין חוויה ביוגרפית. כך מצאנו למשל גם אצל ר' דוד בן יהודה החסיד, שגם הוא נמנה עם ממשיכי התנועה הזוהרית, ואף הוא תרגם לעברית ושכתב קטעים זוהריים (השייכים לגוף הזוהר) והמשיך לכתוב בסגנונם. בכתבי ר' דוד נמצא אכן את הקטעים הזוהריים בלי רוב האלמנטים האישיים, בלי "סיפורי המסגרת" על אודות רשב"י וחבורתו.³¹ המעבר ההפוך, ממקור ספרותי אל הזדהות אישית, אולי קשה יותר להבנה פסיכולוגית. כנגד זאת אפשר להביא ראיה מן המציאות: מעבר כזה אינו השערה בלבד אלא התרחש בנקודה דלעיל, שבה עבר בעל הכתבים העבריים לכתוב הקטע הפיזיולוגי שנדפס בזוהר חדש,³² בין אם נראה בקטע זה כחלק אינטגרלי מספרות תיקוני זוהר,³³ ובין אם לא. זיקתו הנוספת של קטע זה לתיקוני זוהר אינה רק בשפה הארמית; כאן מזדהה המחבר עם דמותו של משה רבנו, ורשב"י הזוהרי כבר אינו רק מקור לציטוט, אלא גם להתעמקות, ואפילו למחלוקת, הנוגעת למעלתם היחסית של שני האישים, משה ורשב"י.

ב. משה לעומת רשב"י בספרות תיקוני זוהר

החיבורים הפיזיולוגיים הזוהריים נסמכים על עצתו של יתרו למשה "ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל יראי אלהים אנשי אמת שנאי בצע ושמת עליהם שרי אלפים שרי מאות שרי חמשים ושרי עשרות".³⁴ כך גם בקטע הנדון, וגם בחיבור "רזא דרזין", השייך לגוף הזוהר, ושעליו בא כזכור מחבר הקטע להעיר את הערותיו.³⁵ שני המחברים מייחסים אפוא את חכמת הפרצוף למשה רבנו, ובכל זאת אינם מסכימים בסוגיית ייחוס זה. לפי רזא דרזין, משה התקשה בחכמה זו, עד שבאה

²⁹ אידל (שם, עמ' כט–ל) מסתמך על העובדה שבטקסטים העבריים אין ניכרת השפעת המקובלים ר' יוסף הבא משושן הבירה ור' דוד בן יהודה החסיד. אך אם טקסטים אלה נכתבו על ידי תלמיד אחר, אין זו ראיה, כי אפשר שתלמיד זה לא נטה לכיוונם של מקובלים אלה. אין ראיה גם מן המקבילה שהביא אידל (שם, עמ' כג–כד, ויובאו להלן, ליד הערה 144) מספר יסוד עולם. הדברים המצויים שם מקבילים אמנם לדברי תיקוני זוהר ואף לכתבים העבריים, אך אינם ציטט מדויק, ואפשר שאינם מעידים אלא על התפשטות נוספת של חוג תיקוני זוהר, וגישתו המיוחדת להלכה. ראיה נוספת שמביא אידל (שם) היא חוסר ציטטות ארמיות בכתבים העבריים, להוציא הקטע הנידון, אך אפשר לנמק זאת בסוגה הספרותית השונה שבחר לו בעל הכתבים העבריים.

³⁰ ראה גוטליב, כתבים עבריים, עמ' 40, ובהערותו של גוטליב, שם. גוטליב מפנה כראוי לזוהר חדש, קיג ט"א (תיקונים) ומציין: "החשבון שבנוסח התיקונים, שמתכוון כנראה לאלף ומאתיים ארבעים וחמש שנים אחרי החורבן, הוא בוודאי מתאים יותר להלך-המחשבה שלו בחישובי הקץ מאשר הנוסח שלפנינו".

³¹ ראה ליבס, כיצד נתחבר, עמ' 54–65. שם אמנם שיערתי שלפני ר' דוד היה נוסח אחר של קטעי זוהר (במיוחד האידרות), לפני שפותחו במסגרת סיפורי המסגרת. שתי האפשרויות קיימות, ומכל מקום האלמנטים האישיים מפותחים ביותר דווקא בשכבה האחרונה של גוף הזוהר.

³² ובדומה טוענת ר' מרוז כי אפשר לראות התפתחות בתוך רצף הטקסטים השונים של תיקוני זוהר, אשר עיקרה הוא המעבר אל ההזדהות האישית. כך נטען בהרצאה שנשאה בערב גוטליב (ראה לעיל, הערת כוכבית), אשר כותרתה "הצצה לביוגרפיה של בעל תיקוני זוהר", וכן בספרה שבדפוס.

³³ זה כנראה עיקר דעתו של אידל, במבוא לגוטליב, כתבים עבריים, עמ' לו.

³⁴ שמות יח, כא. ראה על כך ליבס, הכרת פנים.

³⁵ ראה לעיל לפני הערה 26.

השכינה (או רוח הקודש) ומילאה אותו, ובחרה היא עצמה את השרים לפי חכמת הפרצוף,³⁶ ונמצא שחכמה זו אינה בבחינת ידע טכני המצוי אצלו תמיד, אלא תלויה היא בהתעוררות מיסטית "לפי שעה".³⁷ את זהותו המדויקת של בעל חכמת הפרצוף, כלומר השכינה, לומד "רזא דרזין" מן המילה "ואתה" שבראשית הפסוק הנ"ל "ואתה תחזה". "ואתה" רומז לשכינה, או לאלהות, לפי הפסוקים: "ואתה הוא ושנותיך לא ייתמו",³⁸ "ואתה מחיה את כלם",³⁹ "ואתה ה' מגן בעדי".⁴⁰ החיבור "רזא דרזין" חותם את קביעתו זו בלשון "ואתה תחזה ותסתכל בהא"⁴¹ אנת הוא ולא אחרא למנדע ולאסתכלא בשתיך רבוא". כלומר, "ואתה תחזה" ותסתכל בכך (ואם נוסח המקור הוא "דהא", יש לתרגם: שכן) אתה הוא (כלומר רק השכינה הנקראת אתה) ולא אחר (הראוי) לדעת ולהסתכל בשישים ריבוא (בני ישראל).

הקטע הנדפס בזוהר חדש, השייך כזכור לספרות תיקוני זוהר, מצטט כמעט מילה במילה מן המשפט האחרון, אך בו "ואתה" מתייחס לא לשכינה אלא למשה. כלומר תיקוני זוהר משתמש בלשונו של "רזא דרזין" כדי לומר את ההפך מטענתו. "רזא דרזין" מבקש להפקיע את המילה "ואתה" ממשה, שהוא המכוון בפשט הפסוק, ולהעבירו אל השכינה הנקראת "אתה", ואילו הקטע שבזוהר חדש עושה את ההפך הגמור, ולומד מ"ואתה" שדווקא משה הוא היחיד המסוגל להסתכלות שכזאת, כאומרו: "ואתה תחזה מכל העם אנת אית לך לאסתכלא ולא אחרא, דאנת איהו נהורא דאורייתא לקיימא בך יזכרו תורת משה עבדי".⁴² כלומר רק לך, למשה, ולא לאחר יש להסתכל (בהסתכלות זו של חכמת הפרצוף), כי אתה הוא אור התורה, כדי שיתקיים בך (הפסוק הקורא את התורה על שמך) "זכרו תורת משה עבדי".⁴³ מקבילה לכך מצאנו בחיבור פיזיוגנומי אחר השייך לספרות תיקוני זוהר, שרשב"י עצמו מעיד על משה שלו בלבד יש כוח ויכולת להסתכל ולהבין בדיוקני אנשים.⁴⁴

שאלת היכולת הפיזיוגנומית קשורה אולי לאופן הנהגת החבורה המיסטית. כך אפשר ללמוד מן הנהוג בחבורות מיסטיות אחרות, הדומות לחבורת הזוהר ואף קשורות לאותה מסורת המכוננת אותה. בחבורות כאלה מצינו לעתים שמנהיג החבורה בוחר את תלמידיו-חבריו באמצעות חכמת הפרצוף. כך ייחסו הקדמונים לפיתגורס, שבדמות חבורתו נוסדו חבורותיהם של הפילוסופים הנאו-אפלטוניים, וכך היה גם בחבורת האר"י, שראה עצמו כגלגולו של רשב"י ושל משה.⁴⁵ בזוהר ובתיקוני זוהר לא מצינו כך בפירוש, והדבר עדיין צריך עיון. ומכל מקום, מחלוקת זו בדבר כושרו הפיזיוגנומי של המנהיג אינה אלא סניף לפרשה הכללית של היחס בין מעלת משה לבין מעלת רשב"י בספרות גוף הזוהר ובספרות תיקוני הזוהר. לשאלה זו חשיבות רבה, שכן היחס בין שני אישים אלה משקף את היחס שבין גופי ספרות (קורפוסים) אלה עצמם. רשב"י הוא הרי גיבורו של גוף הזוהר, ואילו בעל תיקוני זוהר רואה עצמו בדמות משה, הרועה הנאמן (רעיא

³⁶ זוהר, ח"ב ע"ב (רזא דרזין). רעיון דומה לכך (אך לא זהה) נמצא בחיבור הפיזיולוגי האחר השייך לגוף הזוהר, ח"ב ע"ב ע"א. שם במקום השכינה נזכרת רוח הקודש. על מקרה אחר שבו התקשה משה עד שהראו לו מלמעלה, ראה מנחות כ"ט ע"א.

³⁷ = "לפום שעתא" (זוהר, ח"ב ע"ב ע"א. התרגומים מארמית במאמר זה כולם שלי, י"ל). עניין זה קשור למעמדה של חוכמת הפרצוף, ועל כך ראה ליבס, הכרת פנים, וראה גם ליבס, החצנת הסוד.

³⁸ תהי קב, כח.

³⁹ נחמי ט, ו.

⁴⁰ תהי ג, ד.

⁴¹ אולי צריך להיות: דהא.

⁴² זוהר חדש, לא ט"ג.

⁴³ מלי ג, כב.

⁴⁴ תיקוני זוהר, תיקון ע, קלח ע"א.

⁴⁵ על כל זאת בהרחבה, ראה ליבס, הכרת פנים. ראה גם הנ"ל, ארוס ואנטי-ארוס; הנ"ל, בר יוחאי.

מהימנא) שחזר בגלגול. יחסו של תיקוני זוהר אל רשב"י, כלומר אל הספרות הזוהרית שלפניו, תשמש בידנו נקודת מוצא לחקר חדש של יחס ספרות תיקוני זוהר אל ספרות ההלכה, ולהערכה חדשה של מקומה של ספרות תיקוני זוהר בתולדות מחשבת ישראל.

יחסי רשב"י-משה הם נושא עדין כבר בחטיבת גוף הזוהר כשהיא לעצמה. משה מתואר שם במונחים מיתיים מופלגים ביותר, ולכאורה לא קם כמוהו עוד בישראל, כמו שנאמר.⁴⁶ אך עיון נוסף בגוף הזוהר מגלה שבכל זאת קם אחד, והוא ר' שמעון בר יוחאי, גיבור הספר. מבחינות רבות רשב"י מושווה בזוהר למשה, ומבחינות אחדות אף עולה הוא עליו. על כך כתבתי בעבר,⁴⁷ וחברי בועז הוס הוסיף והעמיק מאוד בשאלה זו.⁴⁸ הוס הראה שמשה ורשב"י הם שני האישים היחידים שהתלמוד מייחס להם את המעלה המיסטית העליונה של הסתכלות באספקלריה המאירה,⁴⁹ ושעניין זה עמד במרכז עיונו של מחבר גוף הזוהר בשאלת מדרגותיהם המיסטיות של רשב"י ושל משה. יתרונו של רשב"י על משה הוא בעיקר בכך שהוא אקטיבי יותר ויצירתי יותר. רשב"י הוא הגורם הפעיל והיוזם שאינו צריך ליטול רשות בצפייתו באספקלריה המאירה ובשאר יחסיו עם הקב"ה וביצירתו הרוחנית. לכך מתקשר עוד יתרון של רשב"י על משה, הוא יתרון המודעות למעלה המיסטית שלו עצמו. באדרא רבא רשב"י מכריז על כך שמשה לא ידע כי עור פניו קרן, ואילו הוא היה מודע לכך.⁵⁰

לדעתי, אפשר גם לראות בספרות האידרות בכללה התרסה כנגד מוגבלות ההשגה שניתנה למשה לעומת חכמת רשב"י. עניינה העיקרי של ספרות זו הוא בתיאור מפורט של הפרצופים האלוהיים, ותיאור כזה, שבא מפי רשב"י או בהשראתו הקרובה, עומד בניגוד להשגת משה, שכידוע נמנעה ממנו ראיית פנים, והוא נאלץ להסתפק בראיית אחור של האל.⁵¹ הפנים מסמלות את האישיות הפרסונלית, ואפשר אם כן שראיית פנים קשורה גם ליצירתיות ולחדשנות, שקבלת האדרא מצטיינת בהן במיוחד. לפי דעת הוס, היצירתיות והחדשנות אכן מנוגדת לדימויו של משה בספר הזוהר, והוא משער שגם בדמותו של משה רמז הזוהר לאישיות הקרובה לזמנו, הרי הוא הרמב"ן, שהיה מקובל שמרני הרבה יותר מאשר בעלי הזוהר, התנגד לכל יצירתיות קבלית והסתפק בשמירה פסיבית של הסודות שקיבל מרבותיו.⁵²

הערכה זו מתהפכת בספרות תיקוני זוהר. בעל התיקונים מעריך את משה יותר מאשר את רשב"י.⁵³ אך אין ללמוד מכאן שהוא חוזר ונוקט את עמדתו השמרנית של הרמב"ן. נהפוך הוא. תיקוני זוהר נוקט דווקא בעמדה מהפכנית רדיקלית (שעל עניינה נעמוד בהמשך), אך את גיבורה מוצא הוא דווקא במשה, או ב"רעיא מהימנא" (הרועה הנאמן), לפי הכינוי המועדף שהוא נוקט בו. כאן אין צורך בהשערות לגבי זיהויה של דמות משה עם חכם מימי הביניים – אין ספק שרעיא מהימנא הוא בעל תיקוני זוהר. ואמנם משה זה אינו נחשב כאן לזהה לגמרי למשה של דור יציאת מצרים. לדעת בעל תיקוני זוהר, נשמתו של משה מתגלגלת בדרכים שונות בכל דור ודור, ובדורו

⁴⁶ ראה דב' לד, י.

⁴⁷ ראה ליבס, מילון, עמ' 144–145; הנ"ל, משיח הזוהר, עמ' 106, 112, 122–123, 125–126, 142.

⁴⁸ הוס, חכם, עמ' 103–139.

⁴⁹ ראה סוכה מה ע"ב; יבמות מט ע"ב; וראה הברית החדשה, האיגרת הראשונה אל הקורинתיים יג, יב (בפרפרזה על במ' יב, ח).

⁵⁰ זוהר, ח"ג קלב ע"ב (אדרא רבא), ולפי שמות לד, כט.

⁵¹ ראה שמות לג, כג. ראה גם פירוש רש"י ליבמות מט ע"ב; רמב"ם, יד החזקה, הלכות יסודי התורה יא, י.

⁵² הוס, חכם, עמ' 129–133; אידל, אין בידנו, עמ' 51–73.

⁵³ ב' הוס כבר שיער כי "ייתכן שאת דברי תיקוני זוהר יש להבין כפולמוס נגד המאמרים [שבגוף הזוהר, י"ל] המתארים את רשב"י כעדיף על משה". אך הוס, העוסק במאמרו בגוף הזוהר ולא בשכבת התיקונים, אינו מרחיב בעניין זה. ראה הוס, חכם, עמ' 122, הערה 71.

שלו התגלגל משה בו עצמו, כלומר בבעל תיקוני זוהר. לפיכך, כאשר בעל תיקוני זוהר מתאר את משה, או את רעיא מהימנא, מתאר הוא בעיקר את עצמו. על עניין זה עמדו כבר חכמים קדמונים, כגון נתן העזתי נביאו של שבתי צבי⁵⁴ ור' יעקב עמדין, גדול הלוחמים בשבתאות,⁵⁵ וכן היסטוריונים כא' יעלינק וה' גרץ,⁵⁶ וגם אני כתבתי על כך לא מעט,⁵⁷ אך יותר מזאת הוסיף והעמיק בכך ע' גולדרייך במאמרו על תודעתו העצמית של בעל תיקוני זוהר.⁵⁸

משה נחשב ברעיא מהימנא לבעל הזוהר, וכך גם לגואל ישראל, שכן ספרות הזוהר נחשבת כאן לתנועת הגאולה של עם ישראל,⁵⁹ כפי שאומר לו אליהו הנביא במפורש: "בהאי חבורא דילך דאיהו ספר הזוהר... יפקון ביה מן גלותא",⁶⁰ כלומר: בחיבור שלך, שהוא ספר הזוהר... יצאו בו מן הגלות. הלשון "חבורא דילך" מעידה שרעיא מהימנא נחשב באמת למחבר הספר. אך מאחר שבספר זה נשמעים גם קולות אחרים (כמו למשל קולו של אליהו הדובר כאן, וקולותיהם של רשב"י ושל רב המנונא סבא), יש כנראה להבין את תוארו של רעיא מהימנא כבעל הזוהר בעיקר במשמעות ראש המדברים בתנועה הרוחנית והמשיחית הזוהרית (וכך הוא בגוף הזוהר בנוגע לרשב"י).

אמנם מצינו בתיקוני זוהר גם את רשב"י כבעל הזוהר וכגיבורו: בראשית הקדמת הספר נדרש הפסוק "והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע", המשמש כעין מוטו לספרות הזוהרית, על הרשות מלמעלה שניתנה לרשב"י ולחבריו כשהתכנסו ליצירת חיבור זה (במקור: "למעבד האי חבורא").⁶¹ השקפה זו אינה מאפיינת את עיקר ספרות התיקונים, ואפשר לשער שמדובר בשני מחברים שונים השייכים לחוג תיקוני זוהר, האחד דוגל ברשב"י, והאחר איש משה. לפי אפשרות נוספת, המתקבלת יותר על הדעת (לא מצאתי הבדלים נוספים התומכים בהשערת שני המחברים), בתחילת דרכו החשיב עדיין בעל תיקוני זוהר את רשב"י כבעל הזוהר, ורק אחר כך, כשהתגברה בו הערכת עצמו, העביר את הבכורה למשה.⁶²

עם זאת, את הסתירה בין המקורות אפשר ליישב, ולומר שרשב"י של רעיא מהימנא ושל תיקוני זוהר הוא מייצגה של התנועה הזוהרית מתחילתה, שראשיתה בגוף הזוהר, ב"חבורא קדמאה"; ושרעיא מהימנא מייצג רק את השכבה האחרונה, הנעלה יותר, לפי השקפת בעל התיקונים. כך עולה באמת ממקום אחד, שבו משתבח רשב"י שהקב"ה מסכים ונכלל עם העליונים והתחתונים להיות בספרו ("בהאי חבורא"), ומוסיף ואומר (בתרגום): "אשרי הדור שזה [כלומר

⁵⁴ באיגרתו על המרתו של שבתי צבי כותב נתן כי רעיא מהימנא של החיבור הנקרא כך אינו משה רבנו עצמו אלא "האיש שהיה בזמנו [של רשב"י] נקרא רעיא מהימנא לפי שהיה מגולגל בו נשמת מרע"ה [משה רבנו עליו השלום] וזה ברור לרגיל בספר זה". ראה שלום, שבתאות, עמ' 241.

⁵⁵ מטפחת ספרים לר' יעקב עמדין, עמ' יח: "והנה... רעיא מהימנא והתיקונין של הזוהר מחברם אחד... הוא מן המקובלים שבספרד המאוחרים אם ר' משה הנחשד (= ר' משה די ליאון)... גם יש לומר שקראו על שמו רעיא מהימנא, ואזיל לשיטתיה, כמו שכתב ברעיא מהימנא ובתיקונין, דאתפשטותיה דמשה רבינו ע"ה בכל דרא ודרא". וראה הערה להלן 251. על התפשטותו של משה ראה להלן הערה 157, ובסמוך לה.

⁵⁶ ראה להלן הערות 249, 250 ובסמוך להן.
⁵⁷ ראה ליבס, מילון, עמ' 303–304; הנ"ל, משיח הזוהר, עמ' 104–107.

⁵⁸ גולדרייך, בירורים, עמ' 459–496. ע' גולדרייך מסתמך כאן על חיבורי הנזכרים בהערה הקודמת לעניינים אחרים, אך אינו מזכירם בקשר לנושא העיקרי של המאמר, היינו בשאלת תודעתו העצמית של בעל תיקוני זוהר או בשאלת משיחיותו של משה.

⁵⁹ ראה להלן סמוך להערה 273.
⁶⁰ זוהר, ח"ג ככד ט"ד (רעיא מהימנא).

⁶¹ תיקוני זוהר, הקדמה, א ע"א. ההקשר המקורי של קטע זה נמצא בזוהר חדש, קד ט"א (תיקונים).
⁶² דומה שזו דעתה של ר' מרוז בספרה שבכתובים, וכן בהרצאתה, ראה לעיל הערה 32.

חיבור זה] נגלה בו, שעתיד כל זה להתחדש על ידי משה בסוף הימים, בדור האחרון".⁶³ כלומר משה הוא זה שמגלה בדור האחרון, דהיינו בימי הביניים, את הזוהר, המיוחס לתנא רשב"י, וגם הוא זה המחזק אותו. החידוש מתייחס בוודאי לשכבת התיקונים. באשר לשכבת גוף הזוהר יש כאן עמעום, שנשען על אופיו הפסאודואפיגרפי של החיבור, המאפשר למחבר לטעון שמשה אינו אלא זה שגילה אותו בדור זה. טענה זו מאפשרת לראות במשה גם את האחראי לזוהר כולו, ולראות בחטאי העבר של משה את המקור למגרעותיו של "חבורא קדמאה",⁶⁴ ובפרט לפי מה שנראה מיד, שרוחו של משה מצויה ופועלת גם ברשב"י.

בספרות תיקוני זוהר שורר אכן יחס דיאלקטי בין רשב"י לבין משה: מחד גיסא, משה של ספרות זו מאוחר הוא לרשב"י, שכן, לפי תיאורים רבים,⁶⁵ משה הוא שנמצא בעולם הזה, ונשמת רשב"י, שכבר נפטר לעולמו, מתגלה לו מן העולם הבא, כמו נשמת אליהו ואחרים. מאידך גיסא, יש לזכור שמשה זה אינו אלא הופעה אחרונה של משה רבנו, מימי יציאת מצרים, ומשה החדש ממשיך ומקיים אתו קשר של הזדהות, ונמצא שמשה, המשיח של תיקוני זוהר, הוא בבחינת גואל ראשון וגואל אחרון⁶⁶ גם יחד.

היחס הדיאלקטי בין רשב"י למשה אינו עניין לכרונולוגיה בלבד, אלא נוגע גם ליחסי הכוחות בין שני האישים. וכך מצינו לעתים שרשב"י בא אל משה כדי לסייע לו ולעודד את רוחו, אך אין ללמוד מכך שרשב"י חזק הוא ממשה. רק חולשה זמנית של אותו משה אחרון מזעיקה אליו את רשב"י, והוא פונה אל משה במילים אלה (בתרגום): "הרועה הנאמן, בגלל שנחלשת פתחתי לפרש⁶⁷ במצוות אלה, להיות לך למעט עזרי".⁶⁸ חולשה זו מקורה דווקא במעלתו של משה, שגם היא סובלת מכפילות דיאלקטית: לפי מצבו החברתי משה הוא בשפל המדרגה, עני ומדוכא בייסורים, שאין מי שמכיר בגדולתו, אלא כל החכמים שמים אותו ללעג. לעג זה חודר גם לתודעתו שלו, שכן אין הוא מודע כלל למעלתו, והוא זקוק לעידוד. אמנם לפי האמת הנסתרת, גם חוסר מודעות זו מוסברת לפי המעלה המיסטית העליונה, שבה לא קם בישראל כמשה, היא מעלת הענווה.⁶⁹ אליבא דאמת, משה הוא החכם שאין בלתו, והוא מקור כוחם של כל החכמים,⁷⁰ ובראש בראשונה מקור כוחו של רשב"י, שהוא כירח המקבל אורו מן השמש, בעת שקיעת זה האחרון.⁷¹ השמש הוא משה, וזמנו של הירח – הוא רשב"י⁷² – קבוע לזמן ההפסקה שבין שתי זריחותיו, מתן תורה בעבר וגילוי הזוהר בשלמותו בעת הגאולה. משה מתעודד בשומעו מרשב"י שהוא מקור אורו, אך גם מברך את רשב"י על כך שהוא שמאיר לו, כלומר שמאיר את אורו במקומו, בשעה שאורו שלו כבה ואיננו.

⁶³ "זכאה דרא דהאי אתגליא ביה, דעתיד כוליה האי לאתחדשא על ידא דמשה בסוף יומיא בדרא בתראה" (תיקוני זוהר, תיקון סט, קיא ע"ב).

⁶⁴ ראה להלן סוף סעיף ו.

⁶⁵ דוגמאות לכך יימצאו במובאות דלהלן.

⁶⁶ ראה קה"ר א, כח.

⁶⁷ כך ("לפרשא") הוא הנוסח של אור יקר, ואילו בדפוסים הרגילים "לפרשתא", כלומר "את הפרשה". ראה אור יקר לרמ"ק טו, עמ' קיז.

⁶⁸ "רעיא מהימנא, בגין דחלישתא פתחנא לפרשא [ראה לעיל הערה 67] באלין פקודין למהוי מעט עזר לך" (זוהר, ח"ג פא ט"ד [רעיא מהימנא]). ראה גם להלן סמוך להערות 203, 227.

⁶⁹ ראה להלן סמוך להערה 99.

⁷⁰ להלן הערה 157, ואחריה.

⁷¹ זוהר, ח"ג רפ ע"א (רעיא מהימנא). ראה גם זוהר, ח"ג רנו ע"א (רעיא מהימנא).

⁷² השווה עם ב"ב עה ע"א: "פני משה כפני חמה פני יהושע כפני לבנה".

רשב"י גם הוא כנראה זקוק לעידוד מעין זה, שישרה בו את הביטחון בהתמדת אורו של רעיא מהימנא המגיע אליו מלמעלה. במקום אחד⁷³ מצינו את האבות רעיא מהימנא, אהרן דוד ושלמה, הבאים לברך את רשב"י ולספר לו שרעיא מהימנא מאיר בו, כמו שהוא מאיר בששת תלמידיו, והכול אחד בלא פירוד. מאחדות זו מתפשטים המאורות גם לשאר החכמים, אך כנראה כאן לא תימצא אותה מידה של אחדות.

המעמד העדיף של משה מודגש גם בגוף דרשתו של רשב"י, שבאה כאמור לעודד את רעיא מהימנא בעת חולשתו. זו דרשה על מצוות כיבוד אב וכיבוד האח הבכור. מצווה אחרונה זו מקיים רשב"י בעצם דרשתו, כי בעיניו רעיא מהימנא הוא בבחינת אחיו הבכור. ובאשר לכיבוד אב, זוהי בעיני רשב"י מידתו של משה, שכן הוא בנו של הקב"ה.⁷⁴ דומה שגם בייחוס מידת הבן למשה, יש מעין התרסה נגד מעלת רשב"י בגוף הזוהר, שכן רשב"י הוא הנקרא שם בן לקב"ה ולכנסת ישראל.⁷⁵ לפי גוף הזוהר רק לבן מותר להיכנס אצל המלך בלא נטילת רשות,⁷⁶ ושוב דומה שהכוונה העיקרית היא לרשב"י, שאף לפי התלמוד הסתכל באספקלריה המאירה בלי צורך ליטול רשות.⁷⁷ בתיקוני זוהר מעלה זו ניתנת למשה, ובמידות אלה משבח אותו דווקא רשב"י, המציין שבמידה זו נעלה הוא על כל הנביאים.⁷⁸ אפשר ואפשר למצוא כאן התרסה כנגד הקטנת מעלת משה לעומת רשב"י בגוף הזוהר, וכבר ציין זאת בועז הוס.⁷⁹ כך הוא גם בנוגע לתואר "פי ה'", שהוא תוארו של רשב"י בגוף הזוהר,⁸⁰ ואילו בשכבת התיקונים הוא ניתן דווקא לרעיא מהימנא, וזאת שוב דווקא בפי חבורת רשב"י.⁸¹

האר"י המשיך בקו זה של תיקוני זוהר וראה עצמו במדרגת משה ועדיף על רשב"י. גם זאת הראה בועז הוס, במחקר שהתפרסם אחרי שנמסר לדפוס מאמרנו זה.⁸²

ג. הדרך המיסטית של בעל תיקוני זוהר

כאמור, רשב"י ומשה נחשבים בתלמוד ובזוהר כמי שמסתכלים באספקלריה המאירה,⁸³ אך בספרות הזוהרית שונה דרך הסתכלותם של השניים. באמצעות שוני זה ביטאו מחברי הזוהר את דרכם המיסטית על דרך תודעתם שלהם, שלפיה גוף הזוהר מזדהה עם רשב"י, ובעל שכבת התיקונים מזדהה עם משה. בעל התיקונים מסתמך בעניין זה על דברי גוף הזוהר, ומקבל את

⁷³ זוהר, ח"ג רנו ע"א (רעיא מהימנא).

⁷⁴ זוהר, ח"ג סא ע"ב. אמנם גם אחרים מכוונים כך, כגון ר' אלעזר בן רשב"י (ח"ג פא-פג [רעיא מהימנא]), משה רבנו (ח"ג קנו ע"א), ואף כל אדם מישראל (ברכות לח ע"ב, וכן במקומות אחדים בזוהר, כגון ח"ג נה ע"א). אך דומה שכינוי זה דבק ברשב"י בצורה סובסטיבית יותר. הוא מתואר שם כמי שהזדמן עם הקב"ה מיום שנברא העולם, בצורה דומה במקצת לפרצוף הבן בנצרות.

⁷⁵ זוהר, ח"ג רמ ע"ב.

⁷⁶ זוהר, ח"ג קיא-קיב. למרות המצוין בדפוסים, קטע זה אינו שייך ל"רעיא מהימנא" אלא לחטיבת ה"פיקודין" השייכת לשכבת גוף הזוהר.

⁷⁷ סוכה מה ע"ב.

⁷⁸ תיקוני זוהר, תיקון יח, לא-לב.

⁷⁹ הוס, חכס, עמ' 103-139. עם זאת, ייחוס מעלת הבן למשה, ואף ראייתו כנביא היחיד המתנבא בכל עת שיחפוץ, יימצאו גם במקורות קודמים, וחלק מהם ציין הוס, שם. ראה גם משנה תורה לרמב"ם, הלכות יסודי התורה ז, ו.

⁸⁰ זוהר, ח"ג רא ע"ב. ראה ליבס, זוהר וארוס, עמ' 105-106. כמוסבר שם, אחת המשמעויות של הצירוף "בוצינא קדישא" (המאור הקדוש), המשמש בזוהר ככינוי מובהק לרשב"י, היא "הפה הקדוש".

⁸¹ זוהר, ח"ב קטו ע"ב (רעיא מהימנא). הדוברים מצוינים כ"מארי מתיבתאן דהו נחתי עם בוצינא קדישא", כלומר ראשי הישיבות שהיו יורדים עם המאור הקדוש, הוא ר' שמעון בר יוחאי.

⁸² הוס, קהילות, עמ' 149-169. הוס (שם, עמ' 164-165) מראה שאפשר שגם ר' יוסף קארו ראה עצמו נעלה מעל רשב"י.

⁸³ ראה לעיל סמוך להערה 49.

ההבדל שמנסח זה בין רשב"י למשה, אך במה שנחשב בעיני גוף הזוהר כיתרון לרשב"י, מוצא בעל התיקונים דווקא חיסרון, והוא נותן את הבכורה לדרכו המיסטית של משה, כלומר לו עצמו. על "אספקלריה המאירה" כסמל לתודעה העצמית בגוף הזוהר כתב בועז הוס, בנספח למאמרו.⁸⁴ במיוחד הסתמך הוא שם על מאמר זוהר המצוי בראש פרשת וארא,⁸⁵ ובו מפרש הזוהר את השגתם של האבות לעומת השגת משה לפי הפסוק "וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי ושמי ה' לא נודעתי להם".⁸⁶ הזוהר בוודאי גילה כאן משהו מדרך ההשגה שלו עצמו, שכן על השגת האבות קורא הוא כאן את הפסוק מספר דניאל המשמש כקריאת הקרב הזוהרית: "והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע".⁸⁷ אין ספק בעיני שאכן מדובר כאן במדרגתו המיסטית של רשב"י,⁸⁸ ואני מבקש לשוב ולעיין במאמר זה, כדי לנסות ולחדד יותר את הדרך המיסטית המתוארת בו.⁸⁹

מתוארים כאן שני מיני אורות, האורות הגבוהים והאורות הנמוכים. האורות הגבוהים שאינם ניתנים לראייה לא ניתנו אלא למשה לפי הפסוק בפרשת וארא, והם "זוהר הרקיע" של "והמשכילים יזהירו", שאכן נקרא כאן "רקיע דמשה"; האורות הגבוהים מזוהים עם האספקלריה המאירה ועם הספירות חסד וגבורה ובאמצען ספירת תפארת (היא מידתו של משה). כנגד שלושה אלה נזכרים כאן גם שלושה אורות נמוכים יותר, המצויים בשכינה, הנקראת אספקלריה שאינה מאירה, ואותם יכולים לראות כל בני העולם⁹⁰ בטכניקה פשוטה יחסית של לגול עיניים.⁹¹ אך יש גם מדרגה נוספת, שדומה גם למדרגת האורות הנמוכים וגם למדרגת האורות הגבוהים,, והיא מדרגתם של אותם שעשויים להגיע אל האספקלריה המאירה בעצמם. לא כמשה המסתכל בה ישירות, אלא על ידי עיון עצמי והתעמקות באורות אספקלריה שאינה מאירה. גם בדרך שכלית זו אפשר לעלות ולהשיג אותם אורות שאינם ניתנים לראייה, אורות האספקלריה המאירה.

הסתכלות עצמית שכזאת היתה, לפי מאמר זה, מדרגתם של האבות.⁹² כך כנראה מיישב הזוהר את הקושי הברור העולה מן הפסוק מפרשת וארא (אותו קושי שעליו מתבססים כידוע גם בעלי ביקורת המקרא), המציין שהאל לא נגלה לאבות בשם ה', אף שבסיפורי ספר בראשית נמצא גם שם זה. בהבנה כזאת של דרך הסתכלותם יתברר גם מדוע הקבלה מייחסת את הספירות חסד, גבורה ותפארת לשלושת האבות,⁹³ אף שלא חזו ישירות אלא באספקלריה שאינה מאירה, ויובן ההבדל בין מידת יעקב לבין מידת משה, שספירת תפארת מיוחסת לשניהם.⁹⁴ הסתכלות עצמית זו היא גם מדרגתם של "המשכילים" שבפסוק מדניאל, המזוהים עם חבורת הזוהר, המתוארת כחבורת רשב"י. אם נדייק בלשון הפסוק נמצא שאלה מזהירים לא

⁸⁴ הוס, חכם, עמ' 137–139.

⁸⁵ זוהר, ח"ב כג ע"א–ע"ב. כפי שמציין הוס (שם, עמ' 139, הערה 142), כבר קדם ד' מאט ומצא במאמר זוהרי זה רמזים לתודעה העצמית של הזוהר, ראו מאט, מבחר הזוהר, עמ' 243.

⁸⁶ שמות ו, ג.

⁸⁷ דני' יב, ג. על פסוק זה ועל הכינוי "משכילים", ראה ליבס, זוהר וארוס, עמ' 73–76. ראה גם הלנר-אשד, ונהר, עמ' 91–99, 276–279.

⁸⁸ ראייה נוספת לכך, ראה להלן ליד הערה 98.

⁸⁹ וראה גם הלנר-אשד, ונהר, עמ' 92–93. מסקנת דבריי כאן דומה בעיקרה למסקנתה.

⁹⁰ בלשונו "שאר בני עלמא".

⁹¹ ראה ליבס, מילון, עמ' 291–293, 316–317.

⁹² אמנם לא מצינו במקומות אחרים, בספרות הזוהרית ומחוץ לה, שהאבות הסתכלו באספקלריה המאירה. ראה להלן הערה 97.

⁹³ על ייחוס זה, ראה ליבס, מידות האל, עמ' 68–71.

⁹⁴ על השוני שבין ייחוס מידת תפארת ליעקב לבין ייחוסה למשה, ראה ליבס, מיתוס וסמל, עמ' 192–198, 204–209.

מזוהר הרקיע ממש, אלא רק "כזוהר הרקיע". הסתכלותם הישירה אינה אלא בשכינה,⁹⁵ ולספירות שמעליה מגיעים הם בכוחות עצמם, בדרך אנלוגית שכלית, ומכאן כינויים: "משכילים". המשכיל מוגדר כאן כמי שהגיע למדרגת "חכם דיסתכל מגרמיה", צירוף זה בוודאי הוא פרפרזה זוהרית על "חכם ומבין מדעתו", שהוא היחיד המורשה לדרוש במרכבה, לפי המשנה.⁹⁶ מדרגה זו מוגדרת כאן גם כ"ידיעה", והיא גבוהה מן הראייה, שאיננה אלא ראיית הגוונים הנזכרים באספקלריה שאינה מאירה.⁹⁷ החכמים עצמם הם "המזהירים" ("יזהירו" מתפרש כאן כפועל יוצא) גוונים אלה, כלומר גורמים להם להאיר, ממש כמו שגורמים הם לפסוקי התורה [להאיר] ביצירתם הדרשנית, ואכן מיד אחרי דרשה זו מתאר ר' אבא את רשב"י, בעל הדרשה, כמי שמאיר את דברי התורה.⁹⁸

מכאן ניתן להסיק מהו ההבדל בין מעלת משה למעלת רשב"י – משה נמצא ממילא במדרגת הזוהר העליון, ואילו רשב"י יוצר את האור בכוחו הוא. הבדל זה דומה להבדל ביניהם שראינו לעיל – משה אינו מודע למעלתו, ואילו רשב"י יודע היטב כי קרן עור פניו.⁹⁹ גוף הזוהר מוצא בכך יתרון לרשב"י, אך דומה שבעל תיקוני זוהר, המכיר גם הוא בהבדלים אלה שבין שני הגיבורים, מעדיף את הפסיביות העליונה של משה, שאינו מודע למעלתו, וזקוק כזכור לרשב"י שיעודד אותו ויזכיר לו שדווקא הוא הבן העליון.¹⁰⁰ כיוצא בכך מצאנו גם במקום אחר – אחרי רשב"י מודיע למשה את מעלתו, הוא מברך אותו גם על חוסר מודעותו העצמית, ורואה בה סימן של ענווה,¹⁰¹ והרי הענווה היא יסוד המיסטיקה היהודית.¹⁰²

כך גם בעניין האספקלריה המאירה. במאמר אחד שבתיקוני זוהר חדש¹⁰³ דומה שהמחבר ממשך את מאמר גוף הזוהר דלעיל מפרשת וארא, אך בשינוי ערכים. גם כאן נדרש הפסוק "והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע", ומתוך הזדהות רבה, אך כאן נוצר הבדל דווקא בין "משכילים" לבין "יודעים", הנמוכים מהם במעלה. לא ברור לגמרי מיהם היודעים, אך אפשר שאלה הם בעלי התודעה והמחשבה העצמית,¹⁰⁴ לעומת המשכילים המזהירים מזוהר התורה שלמעלה. אמנם אין הדבר ברור שמאמר זה (המצוין בראשו במילה "מתניתין"¹⁰⁵) וגם המאמרים הסמוכים לו, שייכים באמת לספרות התיקונים. לפי סגנונם של מאמרים אלה, המפרשים באינטנסיביות את הפסוק "והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע" ושחשיבותם להבנת התודעה

⁹⁵ על מקומה העיקרי של השכינה ברוחניות הזוהרית, ראה הלנר-אשד, ונהר, עמ' 83–91, 313–314, 400–402. ⁹⁶ משנה, חגיגה ב, א. על המשמעות המיסטית הנודעת לצירוף זה, ראה ליבס, ספר יצירה, עמ' 53. ראה גם להלן סמוך להערה 115.

⁹⁷ את ההבדל בין ראייה לידיעה דורש כאן הזוהר מן הפסוק הנזכר: "וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי ושמי ה' לא נודעתי להם" (שמות ו, ג). לכאורה משתמע מכאן שרק המשכילים מגיעים בכוחם למדרגת אספקלריה המאירה, והאבות הם במדרגת שאר בני העולם, שצופים בגוונים הנראים באספקלריה שאינה מאירה. אך פירוש זה סותר את מה שנאמר קודם, שהאבות ידעו את האורות העליונים מתוך התחוננים. לכן אפשר שהזוהר רואה בפסוק זה רק את פעולתו של הקב"ה ממעל: ביוזמתו שלו נראה הקב"ה לאבות רק באורות התחוננים ולא נודע להם בשמו ובאורותיו העליונים. לידיעה זו הם הגיעו בכוחות עצמם.

⁹⁸ "יכיל לאנהרא מלין דאורייתא" (תרגום: יכול להאיר דברי תורה). על הזוהר כיצירתיות, ראה ליבס, זוהר וארוס.

⁹⁹ ראה לעיל סמוך להערה 50.

¹⁰⁰ ראה לעיל סמוך להערה 74.

¹⁰¹ ראה להלן סמוך להערה 227.

¹⁰² על רעיון זה יסדתי את ספרי, ליבס, חטאו של אלישע.

¹⁰³ זוהר חדש, קה ע"א (תיקונים). על שאלת שייכותו של קטע זה לשכתב התיקונים, ראה להלן ליד הערה 106.

¹⁰⁴ לפי ביאור הגר"א, שהובא בניצוץ זוהר על אתר: "היודעים הם מה שקיבלו מאחר אבל המשכילים הם המבינים מעצמם". כיוצא בכך פירשתי בעבר במאמרי "זוהר וארוס", כשראיתי בקטע זה חלק משכתב גוף הזוהר (ראה ההערה הבאה). אז סברתי ש"היודעים" הם כעין "גנוסטיקאים" (גנוזיס פירושה ידיעה), "אלה שיש בידיהם אינפורמציה סודית שהיא קבועה מראש". ולעומתם "המשכילים" הם אותם "שמהירים לכל עבר באמצעות זוהר התורה המאיר בהם... הוי אומר: יוצרים" (ליבס, זוהר וארוס, עמ' 74, והערה 46).

¹⁰⁵ בספרה שבכתובים, יובלי זוהר, ר' מרוז מעירה כי בעצם השימוש במונח זה יש משום הצהרה שהכותב מצטט טקסט קדום יותר.

הזוהרית רבה, דומה ששייכים הם בעיקרם לשכבת גוף הזוהר, ורק עברו עיבוד קל בידי בעל התיקונים (או בידי מישהו מחוגו שמקומו בתווך בין השכבות).¹⁰⁶ אולי רק המילים "ומה דאמר המשכילים ולא אמר היודעים" הן תוספת שנוספה על המאמר של גוף הזוהר בידי בעל התיקונים או בידי אחר, שכן משפט זה ניתן להשמטה,¹⁰⁷ ולא מצינו במקום אחר בספרות הזוהרית כל זלזול במידת הידיעה, כל שכן בגוף הזוהר, שמעלה את הידיעה אף מעל למעלת מעשים טובים.¹⁰⁸ תיאורם של "המשכילים" במאמר זה שבתיקוני זוהר חדש אכן מתאים לשכבת גוף הזוהר. לא זר לשכבה זו תיאורם של אותם צדיקים שיורשים עולם הבא, ונכנסים ויוצאים בגנזי ריבונם ואין מי שימחה בידם, ומסתכלים בסודות פנימיים סודיים שלא ניתנו לאחרים.¹⁰⁹ עם זאת, כדאי להתחשב גם בדברי הרמ"ק, שבענינו סודות פנימיים אלה הם סודות שכבת התיקונים ("סודות פרישת התיקונים"), שהם עמוקים יותר מסודות גוף הזוהר ("שהם בעומק המקראות ויותר ויותר מסודי פשוטי הפרשיות דחיבורא קדמאה מהזוהר"), הידועים ל"כל מי שהוא בקי בכינויין".¹¹⁰

בעל תיקוני זוהר היה כמובן מסכים ברצון עם קביעתו של הרמ"ק בנוגע למעלתו הגבוהה מעל גוף הזוהר. מעלה זו קשורה אצלו אכן לדרכו המיסטית והיצירתית, המאופיינת לא בידיעה ובהתערבות שכלית, אלא בשפע אוטומטי שבא מלמעלה (בדרך דומה נקט הרמ"ק בטיול "הגירושין" שלו).¹¹¹ על כך מלמד גם מאמר אחר,¹¹² שמפתח גם הוא באופן דומה את עניין האספקלריה המאירה, ובאשר לו אין כל ספק בשייכותו לספרות תיקוני הזוהר. בעל התיקונים מייחס כאן למשה את הדרך המיסטית דלעיל, ודווקא באמצעותה מסביר הוא איך משה נחשב אצלו לבעל ספר הזוהר – "ספר הזוהר" הוא שם ספרו של משה, מפני שמה הוא במדרגת ספירת תפארת הנקראת ספר,¹¹³ שעליה נשפע זוהר מן האם העליונה, ספירת בינה הנקראת זוהר. זוהר זה שופע על לבו של משה ופורץ בדיבורו ובכתיבתו, וממנו מזהירים כל שאר החכמים. וכאן מוסיף בעל התיקונים ומעיר, שמסיבה זו אמרו חז"ל על מקובל בדרגת משה: "איזהו חכם המבין דבר". אמנם בדברי חז"ל שבידינו מדובר דווקא על "נבון המבין דבר מתוך דבר",¹¹⁴ אך בעל תיקוני זוהר גרס דווקא כך (ואין טעם בהגהות המאוחרות ש"תיקנו" את המאמר בסוגריים לפי התלמוד), בגלל הצירוף המיסטי דלעיל של חכמה ובינה,¹¹⁵ שבספרות תיקוני זוהר השתנתה משמעותו

¹⁰⁶ על כך הסתמכתי בעבר, כשניתחתי קטע זה בהקשר של רעיונות גוף הזוהר (ראה ההערה שלפני הקודמת), וכך נהגה גם הלנר-אשד, ונחר, עמ' 98, הערה 111. מה שמטה את הדעת לכיוון שכבת התיקונים היא מעלתה הנמוכה של הידיעה (ראה להלן הערה 108). גם סיום המאמר הקודם, שלפני המילה "מתניתיך", מתאים אולי יותר לשכבת התיקונים. שם מתואר משה בשעה שקרן עור פניו כמי שקיבל את מפתחות סודות התורה שהגיעו, באמצעות יהושע והזקנים, עד "מארי מהימנותא", כלומר המקובלים.

¹⁰⁷ אמנם המשפט נמצא בנוסח הפנים הזוהרי שנדפס באור יקר, אך אינו מתפרש בפירוש הרמ"ק. ראה אור יקר (על תקוני זוהר), ג, עמ' קמח.

¹⁰⁸ לפי מדרש שיר השירים שבזוהר חדש, ע ט"ד, נחשבת הידיעה למעלה עליונה, ומי שמגיע לעולם הבא בלא ידיעה, גם אם יש בו מעשים טובים רבים, מוציאים אותו מכל השערים. מדרש זה שייך בוודאי לחטיבת גוף הזוהר, ולא דווקא למדרש הנעלם.

¹⁰⁹ השווה למשל מאמר הזוהר הנזכר לעיל בהערה 76.

¹¹⁰ ראה אור יקר (על תיקוני זוהר), ג, עמ' קמח. שם הרמ"ק אמנם מצרף לסודות העמוקים של התיקונים גם "דרשות ואלה המלכים על העולמות הקדמונים", כלומר חלקים מספרות האדרא, הנמנית במחקר עם חלקי גוף הזוהר. לדעת הרמ"ק, רשב"י חיבר את ספר התיקונים אחרי שנתגלו לו סודות האדרא. ראה אור יקר (על תיקוני זוהר), א, עמ' צג. ראה גם זק, בשערי הקבלה, עמ' 37, 47–50.

¹¹¹ שם, עמ' 17–22, 218–220.

¹¹² זוהר חדש, קג ט"ד (תיקונים). ראה גם מקבילה בזוהר חדש, צד ט"ב (תיקונים).

¹¹³ משה והתורה שבכתב הם מן הסמלים החשובים והנפוצים לספירת תפארת בספרות הזוהרית.

¹¹⁴ חגיגה, יד ע"א.

¹¹⁵ ראה לעיל הערה 96, ובסמוך לה.

והפכה לידיעה אינטואיטיבית. במקום אחר הנדפס בספרות זו¹¹⁶ מזוהה אותו זוהר, השופע מלמעלה, עם אספקלריה המאירה, ובצירוף הדגשה מפורשת, שלמדרגה זו לא זכה כל אדם אלא משה בלבד, ואולי באה הדגשה זו להוציא את רשב"י מן הכלל.

היצירה שנוצרה באופן זה שונה באופייה מגוף הזוהר. במקום חיבורים ספרותיים בנויים היטב ודרשות חריפות עמוקות ומתחכמות המכוונות לעניין מסוים, נמצא כאן זרם של אסוציאציות, המסיטות את הדרשה לכיוונים מתחדשים. המחפש רעיון שלם צפוי לעתים קרובות לאכזבה, כי לפני סיום עובר המחבר אסוציאטיבית לעניין אחר. הקורא צריך להתרגל לקריאה אקסטנסיבית ולא דווקנית, לעמימות מחשבתית, ולקצב מתפשט, ולעולם שמאופיין יותר בהלכי רוח מאשר בדעות מוצקות ועקביות.

אופי זה של ספרות התיקונים לא נעלם כמובן גם מן המחקר, כגון בדברי ישעיה תשבי על "חשיבתו האסוציאטיבית המדלגת בקפיצות מסחררות מרעיון לרעיון ומסמל לסמל", ואף על "ניגודים וסתירות חמורים בין מאמר למאמר, ולפעמים גם באותו מאמר, שאין כל אפשרות להעלותם בקנה אחד"¹¹⁷. הגדיל בעניין זה עמוס גולדרייך, שבעזרת כתבים חדשים שמצא, יכול היה להצביע גם על מודעות של כתיבה אוטומטית בספרות זו, וגם על פרוצדורה מיסטית-מאגית שהתיימר בה המחבר, ושטבעה לייצר סגנון שכזה. הכוונה ל"שם הכותב", או להשבעת הקולמוס, שיכתוב כאילו מאליו, ואולי אף ל"שם הדורש" האחראי לדרשות אוטומטיות.¹¹⁸ טכניקות כאלה בוודאי רחוקות מרוחו של גוף הזוהר כפי שאפשר להסיק הן מסגנונו הן מדעות מפורשות המובעות בו,¹¹⁹ ולכן אין לקבל את השערת ר' יצחק דמן עכו באיגרתו המפורסמת, שלפיה ר' משה די ליאון חיבר את הזוהר באמצעות "שם הכותב",¹²⁰ ואולי נפגש ר' יצחק עם בעל תיקוני זוהר או מישהו מחוגו, וממנו שאב אינפורמציה זו.

ד. יחסו של בעל תיקוני זוהר לאנשי ההלכה

בעל תיקוני זוהר מפגין בספריו מודעות לדרכו המיסטית, המתאפיינת בחוסר מודעות, וליחס שדרך זו מעוררת בקרב עמיתיו. מודעות זו היא המפתח לפיצוח העניין הקשה והדיאלקטי החיוני להבנת ספרות תיקוני זוהר: הערכה העצמית של המחבר, ויחסו אל החכמים. קולמוסו האוטומטי-משהו של המחבר, המזדהה כאמור עם "רעיא מהימנא", מיוצג בתיקוני זוהר בסמל של מטה משה. כך הראה עמוס גולדרייך בפירוט,¹²¹ וזה עיקר הדברים: מטה משה, שבו עשה אותות ומופתים בגאולה הראשונה, מתהפך בדור האחרון לקולמוסו של בעל תיקוני זוהר, הגואל האחרון. בקולמוס זה עתידים ישראל להיגאל. לפי הבנתי, הגאולה בקולמוס שעליה מדבר בעל תיקוני זוהר היא בראש ובראשונה גאולת התורה, ובמובן הרחב של הביטוי: בקולמוסו של בעל תיקוני זוהר נכתב הנוסח הסופי והקובע של כל חכמת היהדות, פשט ודרש, הלכה, מחשבה וקבלה.

¹¹⁶ זוהר חדש, קד ט"ב-ט"ג, תיקונים. אמנם גם לגבי קטע זה איני בטוח שהוא שייך באמת לתיקוני זוהר. אם הוא שייך לגוף הזוהר, אפשר לראות בו הטרמה של ייחוס הזוהר למשה, ומקור ויסוד לדעתו של בעל תיקוני זוהר. על כל פנים, כפי שהעירה רונית מרוז, טקסט זה מהווה עיבוד של קטע אחר המשוקע בסתרי תורה, ח"א ק ע"א-ע"ב.

¹¹⁷ תשבי, עמי-שעה-שעו.

¹¹⁸ ראה גולדרייך בירורים. בנספח א למאמרו (שם, עמ' 493-495), העוסק ברובו בעניין הקולמוס, נדרש גולדרייך גם ל"אפשרות שימוש של בעל תיקוני זוהר ב"שם הדורש". עוד על "שם הכותב", ראה דברי אידל, הקדמה לגוטליב, כתבים עבריים, עמ' יא-כ. על "שם הדורש", ראה ליבס, חלום ומציאות, עמ' 92.

¹¹⁹ ראה להלן אחרי הערה 282.

¹²⁰ האיגרת נדפסה מחדש ונותחה בידי תשבי, ראה תשבי ולחובר, עמ' 28-33.

¹²¹ גולדרייך, בירורים, עמ' 481-496.

הקולמוס, כמו המטה, משמש גם כסמל פאלי, וכתביתו של בעל תיקוני זוהר מתוארת כזיווג. מאחר שכתובה זו נחשבת גם כגאולה, יכול בעל תיקוני זוהר להשתמש כאן במטפורות הארוטיות המשמשות מימי הנביאים ועד המקובלים לתיאור גאולת ישראל. בעיקרו של דבר, התורה היא הנגאלת בזיווג ספרותי זה, אך לעתים הופכת היא בשטף האסוציאטיבי גם לכנסת ישראל, שְׁתורה מזוהה עם השכינה, כרגיל בקבלה, וכך גאולת התורה היא גם גאולת העם ואלהיו. תורה-שכינה זו מתוארת, לפי המוטיב הרגיל הן בקבלה הן בסיפורי האבירים של ימי הביניים, כבת מלך שנחטפה בידי אויבים, ומטה-הקולמוס מצטייר בקלות ככלי זין שבו מתגבר הגואל על אויבו, שוביה של בת המלך. גם זהותם של אויבים אלה אינה חד-משמעית. פה ושם מזוהים הם כצפוי עם הגויים שישראל שרויים ביניהם בגלות, אך בדרך כלל מדובר דווקא באויב פנימי, הרשעים מישראל השולטים בזמנו של בעל תיקוני זוהר. יתר על כן, לעתים קרובות אויב זה אינו אלא חכמי ישראל בעצמם, אותם שיושבים בבית המדרש ונושאים ונותנים בהלכה, שהרי התורה היא הזירה העיקרית של המאבק.¹²²

יחסו של בעל תיקוני זוהר אל אנשי ההלכה נדון רבות במחקר. אליבא דאמת, זו הנקודה העיקרית שמשכה את תשומת לב החוקרים שהתעניינו בספרות זו, ואין כל תמה בדבר כך, שהרי מה עשוי לעניין את ההיסטוריון יותר מאשר יהודי בימי הביניים, שבכל כתביו, הנערצים כקנוניים בחוגים רחבים ופנימיים של היהדות, שופך קיתונות שנאה על חכמי ישראל, ומשווה אותם למשל למצרים שמעבידים את ישראל בפרך. עבודת הפרך לובשת כאן לבוש הלכתי, והפסוק "וימררו את חייהם בעבדה קשה בחמר ובלבנים ובכל עבדה בשדה את כל עבדתם אשר עבדו בהם בפרך",¹²³ מתפרש בדרך זו: "עבודה קשה" – זה קושיא; "בחומר" – זה קל וחומר; "ובלבנים" – זה ליבון הלכה; "עבודה בשדה" – זה ברייתא; "כל עבודתם" – זו המשנה.¹²⁴ זו רק דוגמה אחת מרבות לדרשה "אנטי הלכתית" המצויה בספרות תיקוני זוהר.

הזיהוי השכיח בספרות זו, בין חכמי ההלכה והפשטנים לבין העשירים, מוסיף עוד נופך של מחאה סוציאלית, והשווה על ידי בער לעמדתם האופוזיציונית של הפרנציסקאנים הנוצריים.¹²⁵ הדרשות הרבות המופיעות כאן על תורת עץ הדעת (או תורה דבריא) שעתידה להתבטל, ועל תורת עץ החיים (או תורה דאצילות) שעתידה לתפוס את מקומה, ובה לא יהיה עוד מקום לאיסור ולהתר, נראו לחוקרים כמקדימים את האנטינומיזם השבתאי, אשר באמת התבסס עליהם, והפך איסורים למצוות.¹²⁶ ולא רק לשבתאים התאימה ספרות זו, אלא לכל מי שפעם בו הלך רוח כיתתי ביהדות המאוחרת. במיוחד ניזונה הרוח הכיתתית מן המיתוס הדטרמיניסטי שפותח בספרות זו סביב המושג "ערב רב". מימות תיקוני זוהר ואילך יכלו פלגנים קיצוניים לראות במתנגדיהם לא יהודים שחייבים בכבודם ובאהבתם, אלא "ערב רב", כלומר צאצאים רוחניים של אותם גויים שנספחו על ישראל בצאתם ממצרים,¹²⁷ ומשה קירבם בטעות, בניגוד לרצונו של הקב"ה, והם מקור כל הצרות מאז חטא העגל.¹²⁸ כינוי זה, המשמש בספרות תיקוני

¹²² ראה להלן אחרי הערה 205

¹²³ שמות א, יד.

¹²⁴ זוהר, ח"א כז ע"א, שייך לתיקונים; ח"ג קנג ע"א (רעיא מהימנא).

¹²⁵ בער, רעיא מהימנא, עמ' 1–44. תשבי, עמ' תרפ–תשב. ראה גם גילר, המשכילים, עמ' 59–79.

¹²⁶ שלום, שבת צבי, א, עמ' 9–10. תשבי חלק ב, עמ' שעה–שצח.

¹²⁷ שמות יב, לח.

¹²⁸ שמות רבא מב, ו; זוהר, ח"ב קצא ע"א; תיקוני זוהר, תיקון יג, כח ע"ב, ועוד. ראה גם תשבי, עמ' תרפו–תרצב.

זוהר כתיאור לאנשי ההלכה, הפשטנים והעשירים,¹²⁹ משמש ככינוי גנאי שהשבתאים ומתנגדיהם הטיחו זה בזה,¹³⁰ וכן נשמע גם במחלוקות אחרות בתקופות אחרות, כגון בפי החרדים כנגד הציונים.¹³¹

דמוניזציה כזו של אנשי ההלכה, שיש לה גם דוגמאות רבות נוספות על עניין "ערב רב",¹³² יוצרת רושם של דואליזם עקרוני ופוערת תהום בלתי עבירה בין אותם שראויים באמת לכינוי ישראל לבין אותם רשעים. אך במבט קרוב יותר נוכל למצוא גם בה יסוד דיאלקטי. גם כאן אפשר להבחין לעתים ביסוד הטוב שבעץ הדעת טוב ורע, שהוא מקור הרעות והניגודים.¹³³ אם נדייק יותר בהגדרת מחאתו של בעל תיקוני זוהר, נמצא שמקור העוינות אינה התנגדות להלכה בתור שכזאת או לאנשי ההלכה ככאלה. את יסוד המחלוקת עם החכמים יש למקם לא בתוכן אלא בצורה, בדרך הלימוד המיסטית-אוטומטית שנוקט בעל תיקוני זוהר, לעומת הלמדנות ההלכתית בדרך של שקלא וטריא, ובעלבון האישי שנולד עקב זאת.

כהקדמה לבירור עניין זה בספרות התיקונים, ראוי לזכור את יחסם של אנשי הלכה מובהקים לספרות זו. לא רק השבתאים הסתמכו על ספרות תיקוני זוהר, אלא אפילו הגאון מוילנא, שספרות זו היתה מיסודות מחשבתו.¹³⁴ באישיותו ובמחשבתו של הגאון, אחד המייצגים החשובים ביותר של העיסוק ההלכתי במאות האחרונות, מצוי אמנם גם יסוד פרדוקסלי, שלא הוכר בדרך כלל,¹³⁵ וזה מצא לו קרקע נאה במחשבת התיקונים, אך בוודאי אין אצלו התנגדות להלכה וצפייה לביטולה. ובאמת, בהסתכלות קרובה שחודרת בעד הזעם והדמוניזציה אל סוף דעתו של בעל התיקונים יוברר שגם הוא לא חזה את ביטול איסורי ההלכה או המצוות ("מצוות בטלות לעתיד לבוא" ימצא דווקא בספרות חז"ל¹³⁶). מורי, פרופ' אפרים גוטליב, הצביע לעבר הדרך הנכוחה להבנה שקולה יותר של האמירות הרדיקליות הנמצאות בספרות תיקוני זוהר, בדבר תורת עץ החיים, שאין בה איסור אלא היתר בלבד.¹³⁷ לא הפיכת האיסור להיות יש כאן, אלא רעיון ההרמוניה הקוסמית שלעתיד לבוא, שאז יתבטל הרע, ואתו תתבטל גם הניגודיות בין טוב לרע, וכל שיישאר יהיה רק טוב ומותר.

אין התנגדות להלכה אצל בעל תיקוני זוהר, שאחד מחיבוריו העיקריים ("רעיא מהימנא") עוסק כולו בטעמי המצוות ובחיוב תוקפן.¹³⁸ אדרבה, ההלכה היא אצלו האידאל העליון, ומי שמוצא אותה, מוצא את הגאולה.¹³⁹ גאולה הלכתית זו מצטיירת בצבעים ארוטיים,¹⁴⁰ ההלכה

¹²⁹ ראה למשל זוהר, ח"ג קכד ע"ב (רעיא מהימנא).

¹³⁰ ראה ספרי, ליבס, האמונה השבתאית, עמ' 78.

¹³¹ ראה ליבס, העדה החרדית, עמ' 142–145.

¹³² כגון "בני לילית", "רב החובל" מלשון חבלה (תיקוני זוהר, תיקון כא, נג ע"ב), "עמלקים גבורים נפילים ענקים רפאים" (תיקוני זוהר, תיקון כא, נה ע"א). וראה לעיל הערה 128.

¹³³ על הגוונים השונים שבסמל זה ראה ליבס, מילון, עמ' 109, 115, 120–125.

¹³⁴ ראה לעיל הערה 10.

¹³⁵ ראה ליבס, תלמידי הגר"א, עמ' 255–290; הני"ל, הגאון מוילנא, עמ' 225–306.

¹³⁶ נידה סא ע"ב. ראה תוספות על אתר, שמפרש את האמרה הזאת על איסור כלאיים בזמן תחיית המתים ולא רק על שחרור המת מן המצווה, כפי שניתן אולי לפרש בפשט הגמרא.

¹³⁷ גוטליב, מחקרים, עמ' 545–550.

¹³⁸ ראה שלום, התורה; הני"ל, פרקי יסוד, עמ' 67–71. שלום הפריד כאן בין עוינותו העקרונית של בעל תיקוני זוהר כלפי ההלכה, לבין המעמד התקף והחיובי שהוא מייחס לה בהווה.

¹³⁹ זוהר, ח"ג רעט ע"א (רעיא מהימנא).

¹⁴⁰ גם חז"ל הדגישו לעתים את האופי הארוטי של העיסוק ההלכתי. ראה ליבס, זוהר וארוס, עמ' 97–98, 109–110. ראה גם לעיל אחרי הערה 121.

הנמצאת בסוף החיפוש אינה אלא הכלה, שכן אותיות "הלכה" הן כאותיות "הכלה".¹⁴¹ ומאחר שהמוצא האחרון יהיה רעיא מהימנא, הוא משה שחזר לעולם, יהיה במציאה זו איחוד מחדש של החתן והכלה שאבדו זה לזה,¹⁴² והתורה, "כלת משה",¹⁴³ תחזור ותהיה "הלכה למשה מסיני".
האידיאל הארוטי שבתורה שבעל פה מתבטא באופן ברור גם בקטע שהשתקע בספר יסוד עולם לר' אברהם מאסקירה, וכפי שהראה משה אידל, אפשר לשייכו לספרות "הכתבים העבריים של בעל תיקוני זוהר".¹⁴⁴

כל הקשיות והפסקאות שהם הם התירוצים והמחלוק'ות) והם הם הקלו'ות) והחמו'ות) והברייתות והתוספתות ועדרים,¹⁴⁵ נאספים לקבל קיום והדר מן הכלה הלכה ל"מ (= למשה מסיני) על שם שהלכה לו הבאר. וכשנתרצה בה משה נקראת קבלה וכשהיא בייחוד נקראת גמרא וכשמנשקתו נקראת תורה שבע"פ.

איני מסכים עם אידל המפרש כאן ש"הלכה משמעה מצב של התרחקות". "הלכה לו הבאר" פירושו – עלו מי הבאר לעומת משה, ככלה לעומת החתן, כפי שמתואר בזוהר.¹⁴⁶ והרי גם שאר הביטויים ההלכתיים המובהקים מפורשים כאן באופן ארוטי: "גמרא" היא הייחוד, כלומר הזיווג, לפי המשמעות הסקסואלית שנודעת לפועל "גמר" לא רק בעברית החדשה אלא גם בספרות חז"ל,¹⁴⁷ ו"תורה שבעל פה" נקראת כך על שם נשיקות הפה.¹⁴⁸ "קבלה" שכאן אינה שונה כלל מן הכינויים ההלכתיים, וגם לה יש משמעות ארוטית.¹⁴⁹

אין סיבה למצוא ניגוד מהותי בין "הלכה למשה מסיני" אצל בעל התיקונים לבין "ההלכה התלמודית".¹⁵⁰ לפי הקטע דלעיל מספר יסוד עולם "הלכה למשה מסיני" היא המקור, או הבאר, שממנו יונקים ומתקיימים "כל הקשיות והפסקים", וכך אף בתיקוני זוהר, שממקם, כפי שנראה מיד, את "הלכה למשה מסיני" בשיאו של המשא ומתן ההלכתי. ההבדל בין ההלכה לבין הקבלה בתודעת בעל התיקונים אינו איכותי אלא כמותי, הבדל של מדרגה בלבד, ושתייהן משתייכות לאותו תחום. המושגים "הלכה למשה מסיני" ו"קבלה למשה מסיני" מזוהים זה עם

¹⁴¹ יצירת זהות בין שתי המילים האלה, הנפוצה בספרות המאוחרת, אינה מצויה במפורש בספרות הזוהרית, לרבות שכבת התיקונים, אך עניין זה נמצא ברקע של כמה וכמה דרשות. כך סברתי כבר בעבר (ראה ליבס, האמונה השבתאית, עמ' 130, 366–367, והערות 190–191), אך רקע זה מוכח עתה מתוך ספרו של גוטליב, כתבים עבריים, עמ' 1: "כשהשיא אותה לו נקראת הלכה – כלתו כלת משה ודאי", וכן מן הקטע דלהלן מספר יסוד עולם.

¹⁴² נידה לא ע"ב.

¹⁴³ הצירוף "כלת משה" (במדבר ז, א) נתפרש בדברי חז"ל כאלו כתוב חסר "כלת משה", וכלה זו נתפרשה על התורה. ראה פסיקתא דרב כהנא, פסקה א.

¹⁴⁴ הקטע צוטט אצל אידל, במבוא לספרו של גוטליב, כתבים עבריים, עמ' כג–כד. אני מצטט כאן רק קטע ממה שהביא שם אידל.

¹⁴⁵ לפי בראשית כט, ג.

¹⁴⁶ זוהר, ח"ב יג ע"ב.

¹⁴⁷ "גמרי" [הושע א, ג] – אמר רב: שהכל גומרים בה" (פסחים פז ע"א).

¹⁴⁸ על פיתוח משמעות זו בקבלת האר"י, ראה ליבס, מיתוס וסמל, עמ' 208. ראה גם ליבס, המיתוס היהודי, עמ' 265.

¹⁴⁹ "קבלה" מתפרשת כאן מלשון הסכמה והתרצות. ואולי גם כאן יש רמז לנשיקה, שכן בערבית השורש קב"ל בבניין השני פירושו נשק.

¹⁵⁰ השווה דעתו של תשבי, עמ' שעה–שעו. הצירוף "הלכה למשה מסיני" מצוי פעמים רבות בתלמוד בקשר לכמה וכמה הלכות. ראה למשל שבת כח ע"ב.

זה כאן לעתים קרובות,¹⁵¹ וכאשר המחבר מבחין בין שתי אלה ומעדיף את ה"קבלה", גם אז ברור ששתייהן מצויות באותו רצף של פעילות לימוד.

הקבלה אינה תחום נפרד מן ההלכה אלא היא ההלכה בהא הידיעה,¹⁵² ובה יימצאו הזיווג והגאולה. דברים אלה אמורים לא רק ב"הלכה למשה מסיני", פסגת ההלכה וכלת משה, אלא גם בהלכות הרגילות, הנשנות בבית המדרש. גם באלה יימצא הממד הארוטי, גם אם לא פסגתו של הארוס. הלכות אלה הן כנערות הכלה המכינות אותה לחופתה. עליהן נאמר¹⁵³ "רבות בנות עשו חיל", ועליה נאמר סוף הפסוק – "ואת עלית על כלנה".¹⁵⁴ במקום מקביל נחשב העיסוק ההלכתי, הפסקים והמחלוקות, כקישוטי הכלה לקראת נישואיה, וכך כהכנה לגאולה.¹⁵⁵ לפיכך אין להתפלא כלל שבפי בעל תיקוני זוהר יש לעתים גם דברים טובים לומר על אנשי ההלכה. החרפות והגידופים מזומנים להם כאשר הם מנתקים עצמם מן הבניין הקבלי ומתנכרים לרעיא מהימנא, אך על תרומתם לבניין הפירמידה שבראשה המקובלים ובפסגתה רעיא מהימנא ראויים אף הם לשבחים מפיו, גם אם מעדיף הוא את המקובלים.¹⁵⁶

עליונותו ובלעדיותו של רעיא מהימנא מותרות בכל זאת מקום גם לשאר החכמים. מלבד גלגולו של משה באדם אחד, הוא רעיא מהימנא החדש, מכיר בעל תיקוני זוהר גם ברעיון התפשטותו של משה בכל חכמי הדור. כל חכם וחכם העוסק בתורה יש בו ניצוץ מנשמת משה, הכוללת שישים ריבוא נשמות ישראל.¹⁵⁷ לפי רעיון זה, שאבני בניינו מצויים בדברי חז"ל,¹⁵⁸ יש צורך דווקא בזיקה מיוחדת בין רעיא מהימנא לחכמים. זיקה זו, בהמשך פיתוחיה בספרות תיקוני זוהר, עשויה להתגלגל באופן דיאלקטי אל ההפך הגמור, וללבוש לבוש שנאה כלפי חכמים, הוא לבושה המוכר של ספרות זו.

כך מצינו למשל במשל השמש, הירח והכוכבים, דלעיל. כזכור, משה דומה לשמש ורשב"י הוא הירח המקבל אורו ומאיר במקומו.¹⁵⁹ אך באותו מאמר מוזכרים גם הכוכבים והמזלות שמקבלים אף את אורם ממנו,¹⁶⁰ ומתפרשים על חכמי ההלכה ("מארי הלכות"). כפי שהכוכבים מאירים רק בלילה, מעת שקיעת השמש ועד זריחתה, כך זמנם של החכמים הוא אחרי מות משה, ולפני זריחתו השנייה, כאשר חוזר הוא בגלגול ב"רעיא מהימנא", ואורות כל הכוכבים נכללים באור השמש, ואין צורך בהם עוד.¹⁶¹ זמן הביניים, כשהשמש מצויה מתחת לארץ ורק אורה מאיר בחכמים, הוא זמן מות משה וקבורתו. מוות זה וקבורה זו מסמלים את הגלות, ולפיכך נקבר משה

¹⁵¹ תיקוני זוהר, תיקון ו (מהתיקונים הנוספים בסוף הספר), קמה ע"א. לעתים מזהה המחבר "הלכה" עם "קבלה למשה מסיני" (תיקוני זוהר, הקדמה יד ע"ב), ולעתים הוא מזהה את התלמוד עם "הלכה למשה מסיני" (תיקוני זוהר, תיקון ל, עה ע"א).

¹⁵² תיקוני זוהר, תיקון כא, מו ע"א-ע"ב.

¹⁵³ משלי לא, כט.

¹⁵⁴ זוהר, ח"ב קטז ע"ב (רעיא מהימנא).

¹⁵⁵ זוהר, ח"ג רעו ע"ב (רעיא מהימנא). רעיון כזה נמצא בגוף הזוהר (זוהר חדש, סד ט"א [שיר השירים], ועוד), וכן במאירת עינים לר' יצחק דמן עכו (מהדורת גולדרייך), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית תשמ"א, עמ' סב. גולדרייך מביא את ההקבלות מגוף הזוהר (שם, עמ' תיד-טט), ואף מספר הבהיר, ס' 137, אך לא הקבלה זו מרעיא מהימנא.

¹⁵⁶ ראה למשל תיקוני זוהר, תיקון ו, כא ע"א.

¹⁵⁷ ראה תיקוני זוהר, תיקון סט, קיב ע"א; ליבס, מילון, עמ' 303-304; שלום, פרקי יסוד, עמ' 330, הערה 54; זק, בשערי הקבלה, עמ' 41.

¹⁵⁸ הרעיון שמשה שקול כנגד שישים ריבוא מצוי בשיר השירים רבה א, טו, ונוכר בתיקוני זוהר תיקון סט, קיב ע"א. ראה גם ויקרא רבא כא, א: "מה שתלמיד ותיק עתיד לומר לפני רבו כלן נאמרו למשה בסיני".

¹⁵⁹ ראה הערה 71 לעיל וסמוך לה; זוהר, ח"ג רפ ע"א (רעיא מהימנא), ומקבילות.

¹⁶⁰ לפי האסטרונומיה הנקוטה כאן, לא רק כוכבי הלכת מקבלים את אורם מן השמש, כפי שמקובל גם היום, אלא גם כוכבי השבת.

¹⁶¹ השווה חולין ס ע"ב: "שרגא בטיהרא מאי אהני", כלומר נר בצהריים, מה מהני? הנר כאן משל הוא לירח.

מחוץ לארץ. בכך מוצא בעל התיקונים גם צד תועלת – וטוען כי בזכות קבורת משה מחוץ לארץ, עתידים גם ישראל לצאת מן הגלות עם תחיתו וגאולתו של משה.¹⁶²

קביעה חיובית זו, שמזכיר כאן רשב"י במשפט אחד, איננה העיקר, ולא נראה שהיא מצליחה לעודד באמת את רוחו של רעיא מהימנא. רוב הקטע מוקדש דווקא לתיאור מלא מרירות של מצבו העלוב של משה בעת "קבורתו". קבורה זו נמשכת גם בזמן ההווה של הסיפור, כאשר משה החדש, רעיא מהימנא, מצוי ופועל בעולם הזה, אך עדיין אינו מוכר על ידי החכמים, ככתוב: "לא ידע איש את קבורתו".¹⁶³ חכמים אלה סבורים בטיפשותם שמשה מת כשאר בני אדם,¹⁶⁴ ושקבורתו מעידה על מיתתו. קבורה זו נחשבת מכוערת במיוחד בעיני בעל תיקוני זוהר, והיא סמל למעמדו השפל של רעיא מהימנא בעולם הזה (לפי: "ויקבר אותו בגיא"¹⁶⁵), בעוני ברעב בגלות ממקום למקום, במחלה ובכיעור. אמנם גם בכך נמצא כאן גם פן חיובי: משה נושא עליו את עון העם, סובל מכאוביהם ומחולל מפשעיהם (לפי פסוקי עבד ה' מישעיהו שנדרשים כאן על רעיא מהימנא),¹⁶⁶ אך בעיקר שלטת כאן נימת ההתמרמרות. הקבורה קשה מאוד לרעיא מהימנא, והבחינה הקשה ביותר שבה היא היותו קבור דווקא אצל אותם חכמים, שחכמתם רחוקה משלו. עקרונית אין חכמת החכמים דבר רע דווקא. אור הכוכבים אינו אלא אור השמש, וההבדל בינם לבניה אינו אלא הבדל של כמות. ראייה לדבר, שמשל זה – כוכבים המקבלים את אור השמש – מובא בספרות זו לא רק בנוגע לחכמים אלא גם בנוגע לנביאים, המקבלים גם הם את נבואתם מאורו של משה.¹⁶⁷ ואף אם עוסקים חכמי ההלכה במחלוקת ובוויכוחים, ובולעים זה את זה כדגים, לא מן הנמנע שאין זו אלא דרך דיאלקטית לעבר האחדות והאהבה, כפי שמודה בעל תיקוני זוהר במקום אחד,¹⁶⁸ כשהוא מצטט את מדרש חז"ל על הפסוק "מלחמות ה' את והב בסופה"¹⁶⁹ – מלחמות התורה, סופן אהבה.¹⁷⁰ בסופו של דבר עתידות להיבטל כל המחלוקות, ולהיכלל כולן בהלכה הברורה והאחידה של רעיא מהימנא, הלכה למשה מסיני. אפשר להשוות זאת לעמדתו של הרמב"ם, משה אחר של ימי הביניים, שלא בכדי הושווה למשה רבנו גם הוא, שבהקדמת ספרו משנה תורה הציג את חיבורו במילים אלה:

ניערתי חצני אני משה בן מימון הספרדי... לחבר דברים... עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ולא פירוק, לא זה אומר בכה וזה אומר בכה... לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה.

¹⁶² לפי מדרש תנחומא, ואתחנן ו.

¹⁶³ דבי לד, ו.

¹⁶⁴ מוטיב מיתתו של משה כסמל וכהוכחה לעובדת מיתתו של כל אדם מצוי הרבה במדרשים ובפיוטים. ראה בר-לבב, תפיסת המוות, עמ' 198–201 ("משה מת מי לא ימות").

¹⁶⁵ דבי לד, ו.

¹⁶⁶ ישי נג. פסוקים אלה נדרשים כאן על רעיא מהימנא בצורה דומה במקצת לדרך שהם נדרשים על ישו הנוצרי בברית החדשה. מקום זה ברעיא מהימנא שימש הרבה את השבתאים, שדרשוהו על שבתו צבי, אך לפי פשט המאמר ברעיא מהימנא, חילולו של משה אינו כרוך בעברות או בהמרת דת. ראה שלום, שבתאות, עמ' 242.

¹⁶⁷ תיקוני זוהר, תיקון יח, לא ע"ב.

¹⁶⁸ זוהר, ח"ג רעח ע"ב (רעיא מהימנא).

¹⁶⁹ במי כא, יד.

¹⁷⁰ קידושין ל ע"ב.

דומה שדברי הרמב"ם שימשו דוגמה והשראה לבעל תיקוני זוהר, הקרוב לרמב"ם גם בבחינות אחרות.¹⁷¹ אך כמו שיומרתו של הרמב"ם לא צלחה, עם היותו של הרמב"ם גדול הפוסקים וראש קהילת מצרים, וגם אחרי פרסום ספרו המשיכו החכמים ועסקו במחלוקות התלמודיות, כשפר משנה תורה רק מוסיף חומר חדש לבערת המחלוקת, כך לא צלחה גם יומרתו של בעל תיקוני זוהר, המקובל האנונימי, העני והממורמר, שככל הנראה התנגדותו לדיון התלמודי נבעה גם מחוסר הצטיינות מיוחדת בשטח זה,¹⁷² והשטף האסוציאטיבי של דבריו הושם ללעג ולקלס בפי בעלי התלמוד.

כך אפשר ללמוד מדבריו של רב המנונא סבא, שמבקש לעודד את רעיא מהימנא, בהציגו לפניו את ה"תנאים", כלומר את אנשי ההלכה, כמי שעתידיים לסייע לו ("כתנא דמסייע"), ועם זאת כולל הוא גם אזהרה בדבריו: על משה החדש גם להישמר היטב מאלה, שהרי הוא כידוע "כבד פה וכבד לשון",¹⁷³ והרוצה לגבור על אותם תנאים ולהתחזק "בסלע"¹⁷⁴ שלהם, צריך להיות חזק לשון, מחודד וחרף,¹⁷⁵ רק בלשון שכזו יוכל לנקוב עד התהום ולהגיע אל הגאולה,¹⁷⁶ הלכה למשה מסיני. מתברר אפוא שבצד רגש העליונות, סבל בעל תיקוני זוהר גם מרגש נחיתות ובושה על מיעוט כישורו בשפת המשא ומתן ההלכתי. בצירוף שני הרגשות המנוגדים אפשר אולי להסביר משהו מן ההתבטאויות הכל כך קשות שלו המכוונות נגד חכמי ההלכה.¹⁷⁷

כאשר יגבר רעיא מהימנא על החדות והחריונות של בעלי ההלכה וינקוב בלשונו החדה עד התהום, לא יהיה עוד צורך בכל חדות וחריונות. כאשר נוקבים עד התהום עולה זו ומציפה את הכול, כפי שקרה לדוד המלך כשחצב את השתין, לפי האגדה הידועה.¹⁷⁸ הקול השורר יצטיין אז דווקא בשטף לשון הנובע מלמעלה כנחל גואה של אסוציאציות חופשיות. קול זה עתיד להציף ולשתק כל קול אחר, ולא יישאר אלא הוא, קולו של רעיא מהימנא שהכלה שלו והלכה כמותו. אליבא דאמת, סגנון כזה מצוי אצלו כבר עתה, ושולט בחיבורי בעל תיקוני זוהר, שאיננו מצליח לקיים באמת את עצתו הנזכרת של רב המנונא, אף שהיא נחוצה לו עדיין כדי להתגבר על בעלי ההלכה, שלא קיבלו עדיין את מרותו.

למרבה הסיבוך הפסיכולוגי, רעיא מהימנא אינו יכול להאשים אלא את עצמו בלבד בדרכם הנפתלת הקטנה והווכחנית של אנשי ההלכה. גם בכך תלויים הם בו. מקור הדבר בחטאו המפורסם של משה, שהכה על הסלע במקום לדבר אליו כפי שנצטווה.¹⁷⁹ לפי התיאור בתיקוני

¹⁷¹ דוגמה לכך היא סדר המצוות של החיבור רעיא מהימנא, שמושפע עד מאוד מסידורו של הרמב"ם.

¹⁷² בזוהר, ח"ב קיח ע"ב (רעיא מהימנא) דומה שנתחלפו לו, בסוגיית ארבעה אבות נזיקין (תחילת בבא קמא), ענייני המבעה וההבער, והוא מפרש מבעה כנזקי אש והבער כנזקי צאן. הלשון "מבעה דהיינו אש" מצויה בדפוסים הראשונים (מנטובה וקרימונה), ו"תוקנה" בכמה דפוסים מאוחרים ובכתבי יד בהתאם לתלמוד (ראה עדות לכך בניצוצי אורות על אתר), אך גם בנוסח ה"מתוקן" עולה הגרסה המקורית לפי עניינה של הדרשה. בזוהר, ח"ב קטו–קטז (רעיא מהימנא), נתחלפו לו למחבר כנראה הלכות נדר ושבועה (הוא טוען שדווקא שבועה חלה רק על דבר שיש בו ממש), וכבר התריע על כך ר' יעקב עמדין, מטפחת ספרים, עמ' לא–לב: "מי לא ישתומם על זה, הלא אין ספק שתלמיד טועה כתב זה... אבל ודאי המכשלה תחת ידי איזה מקובל אחרון, ששלח יד בספר הזוהר להוסיף בו מדעתו, ולא היה בקי במשנה ובתלמוד". ראה אמנם ניצוצי זוהר (ח"ב קטו ע"ב, אות יד), ובכל זאת עמדין לא מש מעמדו. לפי שמות ד, י.

¹⁷⁴ הסלע הוא ההלכה והוא השכינה. ראה להלן הערה 183 וסמוך לה. מתברר אפוא שבדרכו של רעיא מהימנא אל הגאולה, עליו לחזור על חטאו, חטא הכאת הסלע.

¹⁷⁵ זוהר, ח"ג רעח ע"ב (רעיא מהימנא).

¹⁷⁶ לפי סנהדרין צז ע"ב. ראה ליבס, ספר יצירה, עמ' 223–224.

¹⁷⁷ דוגמה נוספת למצב פסיכולוגי דיאלקטי כזה שבו נתון בעל התיקונים, ראה להלן, ליד הערה 235.

¹⁷⁸ סוכה נג ע"א–ע"ב. ראה ליבס, ספר יצירה, עמ' 180–189.

¹⁷⁹ במ"כ, ח–יג.

זוהר,¹⁸⁰ אילו פנה משה אל הסלע בדיבור היה זה נותן מימיו בשפע ובלא טורח ובלא הפסק, ולא היו בתורה כל מחלוקות וקושיות, והיה מתקיים כבר דבר הנביא, המדבר על הידיעה האינטואיטיבית השופעת מלמעלה, האופיינית לימות המשיח: "ולא ילמדו עוד איש את רעהו ואיש את אחיו לאמר דעו את ה' כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם".¹⁸¹ אך כשהיכה בסלע לא יצאו ממנו אלא טיפות טיפות, זעיר שם זעיר שם, הדומות לחכמתם של מורי ההלכה, שכינוּם זה בא להם מדברי משה בעת הכאת הסלע: "שמעו נא המורים".¹⁸² חטא זה עוד הופך לקשה מזה בזיהוי הסלע עם השכינה. הגע בנפשך: את בתו נתן המלך למשה,¹⁸³ והוא מכה אותה במקל.¹⁸⁴ לכך מצטרף גם חטאו האחר של משה, שהרי הוא היה זה, כזכור, שקירב את הערב רב, למרות רצונו של הקב"ה,¹⁸⁵ ואותם ערב רב הם בעלי ההלכה.

ה. משה לעומת רב המנונא סבא

שתי דמויות פגשו בדיון דלעיל המעודדות את רעיא מהימנא במאבקו בחכמי ההלכה ומעידות על מדרגתו העליונה, רשב"י ורב המנונא סבא, ושתייהן גם מעידות על חטאיו הנזכרים. שני אלה מייצגים, לדעתי, את עולם התנועה הספרותית והרוחנית הזוהרית, שבעל תיקוני זוהר רואה את עצמו כשיאו, כהשלמתו¹⁸⁶ וכהגשמתו המלאה. כך הוא לא רק באשר לרשב"י, אלא גם באשר לרב המנונא סבא. בכך חולק אני על דברי גולדרייך, שבעיניו דמותו של רב המנונא סבא מייצגת בתיקוני זוהר "את עולם התנאים והאמוראים בשיאו".¹⁸⁷ לדעתי רב המנונא סבא אינו מתאים לכך. אמנם רב המנונא סבא נזכר במקומות מעטים בתלמוד, אך אין הוא שם דמות חשובה במיוחד, העשויה לייצג את עולם התלמוד וההלכה, ואפילו דמותו של רשב"י מסוגלת לכך הרבה יותר.

בזוהר מייצג רב המנונא סבא דווקא את הרוחניות הזוהרית המיוחדת, שמגיעה לחבורת רשב"י, כלומר לחוג הזוהר, מבחוץ, ומדור קודם. מקורה של דמות זו עדיין לוט בערפל, ואין אנו יודעים אם נשאבה ממקור אגדי¹⁸⁸ או מאישיות היסטורית, אך דומה שלא נוצרה יש מאין בחוג הזוהר, כי משהו ממנה מצוי כבר אצל חסידי אשכנז: ר' אלעזר מוורמס מצטט מ"רב המנונא", תפילה מיסטית-מאגית ארוכה שמסר לו "זסגנגאז"ל שר הפנים", וכן את הפרוצדורה המאגית-מיסטית שיש לקיים לפנייה (תפילה זו, שמקורה בתקופת הגאונים, מופיעה בכתבי יד גם בשם ר' המנונא סבא).¹⁸⁹ בגוף הזוהר, מכל מקום, מוצג רב המנונא סבא כחכם בן דמותו של רשב"י (הוא

¹⁸⁰ תיקוני זוהר, תיקון כא, מד ע"א.

¹⁸¹ יר' לא, לד. גם גוף הזוהר מסתמך על פסוק זה כדי לתאר את הידיעה של ימות המשיח, שמקורה בפרצוף עתיקא קדישא. ראה זוהר, ח"ג קל ע"ב, אדרא רבא; ליבס, משיח הזוהר, עמ' 170–175.

¹⁸² במ"כ, י.

¹⁸³ על הסלע כשכינה בספרות הזוהר ואצל הרמ"ק והאר"י, ראה ליבס, מיתוס וסמל, עמ' 205–206.

¹⁸⁴ ראה להלן הערה 197 ואחריה.

¹⁸⁵ ראה לעיל הערה 128.

¹⁸⁶ החיבור רעיא מהימנא נכתב כנראה כהשלמה לחיבור הפיקודין של גוף הזוהר. ראה שלום, זרמים, עמ' 185; גוטליב, מחקרים, עמ' 215.

¹⁸⁷ גולדרייך, בירורים, עמ' 488.

¹⁸⁸ השם המנונא נדרש בזוהר בתיקונים מלשון "נונא", דג בארמית. בזוהר, ח"א ו ע"א רב המנונא מדומה לדג הסובב את כל האוקיינוס, בולע את שאר הדגים ומקיאם חיים, וכיוצא בזה בזוהר, ח"ג רעה ע"ב (רעיא מהימנא). רב המנונא סבא הוא אפוא כמין אדם-דג, ואולי יש להביא בחשבון שחציו הראשון של השם, "המ" הוא בגימטריה "אדם". כדאי אפוא להביא בחשבון שהדג הוא כידוע גם סמלו של ישו בראשית הנצרות, ולדמותו של רב המנונא בספרות הזוהרית יש גם היבטים משיחיים.

¹⁸⁹ עדות זו ותפילה זו מצויות בספר השם לר' אלעזר, עמ' קמא. שמו של רב המנונא בולט כאן במיוחד, מאחר שר' אלעזר אינו נוהג לצטט בספר זה מפי חכמים (למעט מובאות מספרות חז"ל וכדומה). וראה: Klaus Herrmann,

היחיד זולת רשב"י הזוכה לכינוי "בוצינא קדישא"¹⁹⁰, שמקיים אתו קשרים רוחניים עמוקים. בעת פעילותו של חוג תלמידי רשב"י כבר הלך חכם זה לעולמו, אך הוא חוזר ומופיע ביניהם בלכתם בדרך, בשעה שעוסקים הם בתורה, והוא מייצג את השראת השכינה, ומעלה את הדיון לשיאים חדשים.¹⁹¹ בעת מותו של רשב"י מופיע בשמים רב המנונא סבא עם עטרה של שבעים תלמידיו מסיבי לראשו, ורשב"י רואה בכך מעלה גדולה יותר מאשר בואו של הקב"ה ומרכבותיו, ומדמה את רב המנונא סבא לעתיקא קדישא, הבחינה האלהית העליונה.¹⁹²

ייחוס כזה לרב המנונא סבא אינו זר גם לספרות תיקוני זוהר. כאן יורד הוא לארץ בדמותו של "סבא דסבין", שהוא התגלמות הבחינה האלהית העליונה (בהשפעת המינוח הפילוסופי "סיבת הסיבות"),¹⁹³ ונכללות בו כל מידותיו של הקב"ה,¹⁹⁴ ולעתים מלווים אותו בירידותיו "סבין" נוספים, המגלמים את הספירות שמתחת לו.¹⁹⁵ במקום אחד בספרות תיקוני זוהר¹⁹⁶ שוטח רשב"י לפני בנו את דרך ירידתו של רב המנונא סבא, הנוהג להתלבש בהבל פיהם של העוסקים בתורה, ולרכוב עליו כעל סוס. כך אמנם גם בדברי תורה בכלל, אך בפרט נוגע תיאור זה לספרות הזוהר וליצירתה ("חיבורא דא"), כפי שמוסיף ומדגיש שם רשב"י. והרי ספרות הזוהר היא לדעת בעל התיקונים שיאה וכללותה של התורה בכלל, כאמור.

עם זאת, יחסי רב המנונא סבא ומשה אינם מתנהלים על מי מנוחות תמיד. בגוף הזוהר מסופר שרב המנונא סבא (בדמות יהוידע אבי בניהו),¹⁹⁷ קצף על משה רבנו שהכה במטהו את הסלע, היא השכינה, וקם עליו וגזל ממנו את חניתו, היא המטה, שמאז לא היה עוד בידו לעולם, ולא עוד אלא שהרגו בחניתו.¹⁹⁸ גולדרייך הפנה את תשומת הלב לעובדה שבספרות תיקוני זוהר יש המשך לסיפור זה,¹⁹⁹ ובו מעודד רשב"י את רעיא מהימנא בהבטחה שבאחרית הימים עתיד הקב"ה להחזיר למשה את המטה שנגזל ממנו.²⁰⁰ מאחר שמטה משה מזדהה כזכור עם הקולמוס האוטומטי שבו כותב בעל תיקוני זוהר את תורתו,²⁰¹ החזרתו למשה פירושה ניצחון של רעיא מהימנא בכוח שטף סגנונו על בעלי ההלכה, אותם שגזלו, באמצעות רב המנונא סבא נציגם הראשי, את תורתו של משה.

'Jewish Mysticism in the Geonic Period: The Prayer of Rav Hamnuna Sava', K. Herrmann, M. Schülter, G. Veltri (eds.), *Jewish Studies between the Disciplines: Papers in Honor of Peter Schäfer*, Brill, Leiden 2003, pp. 180-217

¹⁹⁰ זוהר, ח"א ו ע"א. וראה ליבס, מילון, עמ' 139-140. וראה לעיל הערה 80.

¹⁹¹ ראה ליבס, מיתוס וסמל, עמ' 198-201, 208-204; הנ"ל, אורזילין, עמ' 152-157.

¹⁹² זוהר, ח"ג רפח ע"א (אדרא זוטא). ראה גם ליבס, ספר יצירה, עמ' 351-353 (בהשלמות למהדורה השנייה). בזוהר, ח"א ו ע"א מכונה רב המנונא סבא גם בכינוי "עתיק יומין", שהוא מקורו המקראי (דני ז, ט) של הכינוי הזוהרי "עתיקא קדישא".

¹⁹³ "סבא דסבין" ככינוי לבחינה העליונה נזכר גם בגוף הזוהר, ח"ג קכח ע"ב, אדרא רבא; ח"ג רפח ע"ב, אדרא זוטא. הוא מופיע לחכמים, למשל בזוהר, ח"א כב ע"א, שייך לתיקוני זוהר; ח"א כו ע"ב, שייך לתיקוני זוהר; זוהר, ח"ג רמד ע"ב (רעיא מהימנא); תיקוני זוהר, תיקון סט, קג ע"א, ועוד. ראה גם ההערות הבאות.

¹⁹⁴ זוהר חדש, צט ט"ג, תיקונים.

¹⁹⁵ תיקוני זוהר, תיקון כא, מב ע"ב. מדובר על שילוש של סבין (בפיתוח של חידת סבא דמשפטים, זוהר, ח"ב צה ע"א), ואחר כך מתרבים הם והופכים לשישה. השלישי שיוויר בין השניים הראשונים נקרא "סבא עילאה", והוא מקביל בוודאי לאלוהות העליונה ולסבא דסבין (כלומר סבא של שני הסבין), ובהמשך (מג ע"א) מתברר שהוא רב המנונא סבא.

¹⁹⁶ זוהר חדש, צז ט"ב-ט"ג (תיקונים).

¹⁹⁷ הדרשה נסבה על שמ"ב כג, כא. דומה שלפי הדרשה הזוהרית, מי שהורג את המצרי (הוא משה) אינו בניהו אלא אביו (מה שקצת מקרב אותו לדורו של משה), ובמילים אחרות: רב המנונא עצמו ולא בנו.

¹⁹⁸ זוהר, ח"א ו ע"ב.

¹⁹⁹ גולדרייך, בירורים, עמ' 486-487.

²⁰⁰ זוהר, ח"ב קיד ע"ב (רעיא מהימנא).

²⁰¹ ראה לעיל, סמוך להערה 121.

בעיקרו של דבר מקבל אני פירוש זה. בהבטחתו של רשב"י אכן כלול רמז למעשה הגזל של רב המנונא ולתיקונו בעתיד, באמצעות הכתיבה האוטומטית של בעל תיקוני זוהר. אפשר גם שרשב"י רומז כאן על השתלטותם של בעלי ההלכה בקולמוסיהם ובמחלוקותיהם, שנתאפשרה בעקבות גזלת מטה משה בידי רב המנונא. ועם זאת, מבקש אני לדייק ולציין שבעל תיקוני זוהר אינו מאשים את רב המנונא ואינו תולה בו את האחריות לשלטונם של בעלי ההלכה, שכאמור, לא נכון לראות בו את נציגם. האחראי האמיתי לתור הכתיבה ההלכתית הוא משה בעצמו, שגרם לכך בחטאו, ובצדק נגזל ממנו המטה. כך נמצא במפורש במקום אחר בספרות זו,²⁰² וכך משמע גם מן המקום דלעיל שעליו מסתמך גולדרייך,²⁰³ שהרי רשב"י מונה כאן גם חטאים נוספים של רעיא מהימנא, ובעיקר חטא סקסואלי עלום (נשים שרדפו אחריו בנעוריו), שממנו ניצל הוא בבורחו לערי מקלט, שהם שערי תשובה.

על היריבות בין רעיא מהימנא לבין רב המנונא סבא לומד גולדרייך גם מן הסיפור הבא,²⁰⁴ המצוי בספרות תיקוני זוהר:²⁰⁵ נחטפה בתו של המלך, ועליה שומר דרקון (או "נחש") אימתני המפיל חיתתו על כל הדורות מאז אדם הראשון. כרוז יוצא בכל יום: "מי שיהרוג את הנחש תינתן לו בת המלך לאשה". רבים ניסו את מזלם, התבצרו בבית המדרש ולחמו כנגד הדרקון בהלכות פסוקות, ולא עלתה בידם, עד שבא רעיא מהימנא, ובמטה שבידו הרג את הנחש וזכה בבת המלך, היא הלכה למשה מסיני ותורה שבעל פה.

בסיפור זה לא רב המנונא, ואף לא בנו, נזכרים כיריביו של משה. אדרבה, במקום אחד מסופר סיפור זה דווקא בפיו של בנו של רב המנונא סבא, המעודד בסיפורו את משה.²⁰⁶ רמז לבנו של רב המנונא ימצא אמנם בסיפור מקביל, ובו מתואר הקרב עם הדרקון כתחרות ירייה שנערכה בין משה לבין עלם, ששמו צדיק, ומעשה שהיה כך היה: אותו עלם ישב על מגדל וירה חצים, אך חציו חלשים היו, ולא הזיקו לנחש כלל. עד שלבסוף בא רעיא מהימנא ומטהו בידו, הרג את הנחש וזכה בבת המלך.²⁰⁷

המגדל והצדיק רומזים אמנם, כדברי גולדרייך, לסיפור רב המנונא ובנו בהקדמת ספר הזוהר,²⁰⁸ אך העלם שכאן בוודאי אינו האב אלא הבן (גולדרייך מפקפק בדבר²⁰⁹), שהרי עלם הוא זה ולא סבא. דומני שבעל תיקוני זוהר מוסיף ומדגיש זאת באומרו שחולשתו של אותו נער אינה חולשתו של "צדיק חי עלמין", אלא של "צדיק שלמטה ממנו".²¹⁰ "צדיק חי עלמין" הוא כינוי של רב המנונא סבא בסיפור בהקדמת הזוהר, וזה שלמטה יהיה אפוא בנו.²¹¹ אם כן, לא

²⁰² זוהר, ח"ג רעט ע"ב (רעיא מהימנא).

²⁰³ זוהר, ח"ב קיד ע"ב (רעיא מהימנא). אין להסיק אחרת מן השורש גז"ל הנקוט כאן, שכן שורש זה שאוב מן הפסוק הנדרש, שמ"ב כג, כא.

²⁰⁴ גולדרייך, בירורים, עמ' 487–491.

²⁰⁵ תיקוני זוהר, תיקון כא, מב-מג; זוהר חדש, צט ט"ג-ט"ד, תיקונים.

²⁰⁶ תיקוני זוהר, תיקון כא, מב ע"א.

²⁰⁷ תיקוני זוהר, תיקון יג, כט ע"ב.

²⁰⁸ ראה זוהר, ח"א ו ע"א. בנו של רב המנונא מתאר את מקום מושבו כמגדל, וכשואלים אותו לשמו מזכיר הוא בדרשתו "צדיק חי עלמין". כינוי זה עשוי להתפרש שם גם לגביו וגם לגבי אביו. בעיקרו של דבר, הכוונה לאב, וכך רואה זאת גם בעל התיקונים, כפי שנראה מיד (בפנים). גם בנו של רב המנונא סבא הוא דמות זוהרית מפורסמת. הוא הדובר בהקדמת הזוהר, המספר על מעללי אביו. כן מופיע הוא בתיקוני זוהר, כאמור (סמוך להערה 206).

²⁰⁹ גולדרייך, בירורים, עמ' 487, והערה 107.

²¹⁰ במקור: "דלתתא מניה". נוסח אחר: "בר מניה", כלומר חוץ ממנו.

²¹¹ ראה לעיל הערה 208. אפשר אמנם ש"צדיק חי עלמין" הוא ספירת יסוד כשלעצמה, והצדיק שלמטה ממנה הוא הצדיק בשר ודם. אך פירוש כזה אינו מתאים לדעתי לסגנונו של בעל תיקוני זוהר, ואינו משתלב בהגיון הדרשה.

אותו צדיק מתחרה היה זה שגזל בעבר את מטה משה, ומכל מקום אין בסיפור זה כל זיקה בין רב המנונא סבא ובנו לבין בעלי ההלכה.

גולדרייך מתוך גם נוסח זה עם הקודמים, והופך הכול לסיפור אחד,²¹² אך למרות ההקבלה, סיפור זה אחר הוא במהותו. ההבדל אינו רק ביריביו של משה ובכלי הנשק, אלא גם במטרת הדרשה: כאן בת המלך אינה כלל הלכה למשה מסיני או תורה שבעל פה אלא דווקא תפילה. הגאולה תלויה כאן דווקא בכושר התפילה, או בכוח הכוונה, ועל כך מתחרים משה ובנו של רב המנונא. בכך, אגב, הטרים כאן בעל תיקוני זוהר את החסידים, שראו את התפילה כעיקר עבודתו של הצדיק, וכמשימה העיקרית בדרך אל הגאולה,²¹³ לעומת המתנגדים שנתנו את הבכורה ללימוד התורה.²¹⁴

על חשיבות התפילה ועל כושרו זה של בעל תיקוני זוהר אפשר ללמוד הרבה גם מן הכתבים העבריים, שחלקים חשובים מהם נכתבו כפירוש לתפילה המנוסח בעצמו כתפילה, ובהתלהבות מיסטית רבה,²¹⁵ ותפילות כאלה מצאנו גם בספר תיקוני זוהר.²¹⁶ באופיין הדידקטי של תפילות אלה אכן יש כדי להקטין מעט את הפער שבין כיבוש בת המלך בבחינת תורה שבעל פה, שמתבצע באמצעות דרשות קבליות, לבין כיבושה של בת המלך בבחינת תפילה. ההבדל שבין תורה לתפילה מתאים גם לשינוי זהותם של יריבי משה בשני הסיפורים. בתחרות התפילה לא חכמי הלכה אנונימיים עומדים מול רעיא מהימנא אלא הצדיק, איש בעל כתובת ספציפית הקשור בוודאי לתנועה הזוהרית. אפשר אמנם שגם חכמי ההלכה בעלי היומרה לכבוש את המלכה, היריבים שבסיפור האחר, קשורים לאותה תנועה, ונמנים עם חכמי "חבורא קדמאה", שהרי בעל תיקוני זוהר מעמיד את חכמת ההלכה והקבלה על רצף אחד, כפי שראינו. אך תמונת הצדיק היורה חצים מיוחדת יותר ולכן אף מסקרנת יותר. צדיק זה אינו קשור להלכה אלא לקבלה, שהרי כוחו הוא כוח התפילה המיסטית. ואין זה סתם מקובל, אלא דווקא מי שנמצא בלב עולם הזוהר, שהרי מזוהה הוא עם בנו של רב המנונא סבא, ואף דומה הוא לרשב"י הזוהרי, שהוא כידוע "צדיק יסוד עולם". "צדיק יסוד עולם" משמעו בעל תורת הסוד הזוהרית, תואר שאפוף בקונוטציות ארוטיות בזוהר: הצדיק הוא בן דמותה של ספירת יסוד, הפאלוס העולמי,²¹⁷ ודמותו של אותו קשת המנסה לכבוש בחצים את בת המלך, משתלב כאן היטב (החץ הוא סמל ידוע לטיפות הזרע, וכך בוודאי בהקשר זה).²¹⁸

בעל התיקונים אכן מכיר במפעלו העצום של גוף הזוהר, שממנו צמח גם רעיא מהימנא, כלומר הוא עצמו, ובכל זאת מבקר הוא כאן את "חבורא קדמאה" ואת מייסדו. זה לא עמד לו כוחו, כוח גברא, כדי גאולתה הסופית של השכינה. ואולי בגלל ביקורת זו המיר בעל התיקונים כאן את רשב"י בבנו של רב המנונא סבא, כי מעמדו של רשב"י בספרות זו נעלה הוא מעל לביקורת

²¹² גולדרייך מדבר על "סיפור... החוזר בכמה גרסאות (עם הבדלים ניכרים בפרטים)", ואינו מפרט הבדלים אלה. ראה גולדרייך, בירורים, עמ' 487.

²¹³ ראה למשל ליקוטי מוהר"ן לר' נחמן מברסלב ח"א, תורה ב, א: "עיקר כלי זינו של משיח הוא התפילה".

²¹⁴ ניגוד זה מודגש יפה בספר נפש החיים לר' חיים מוולוז'ין.

²¹⁵ ראה לעיל הערה 11.

²¹⁶ כזאת היא למשל פתיחת אליהו המפורסמת, הנאמרת עד היום לפני תפילת שחרית ומנחה לפי נוסח ספרד, ומקורה בתיקוני זוהר, יז ע"א-ע"ב, הקדמה שנייה. דברי קבלה המנוסחים כתפילה (או תפילות המכילות תורות קבליות מעניינות) מצאנו גם למשל בספרות חוג העיון, ואכן תפילות חוג זה השפיעו רבות על התפילות שבספרות תיקוני זוהר. השפעה כזאת נודעת גם ל"כתר מלכות" לר' שלמה בן גבירול, שגם הוא תפילה, המלאה רעיונות קוסמולוגיים.

²¹⁷ ליבס, משיח הזוהר, עמ' 120-207.

²¹⁸ גולדרייך, בירורים, עמ' 490-491.

ישירה, גם אם נחשב לשני במעלה בהשוואה לרעיא מהימנא. ריכוך כזה ימצא גם בקביעה דלעיל, שאותו צדיק חלש אינו "צדיק חי עלמין", המתפרש כאמור על רב המנונא סבא, אך יכול גם לרמוז על רשב"י.

דברים אלה דורשים גם הסתייגות. ראשית, אין אנו יודעים באיזה מידה דמויות המיתוס הזוהרי מייצגות באמת דמויות היסטוריות בחבורת הזוהר. כך הוא אפילו בנוגע לרשב"י, גיבור הזוהר: איננו יודעים אם באמת מייצג הוא דמות היסטורית מסוימת, והאם דמות זו היתה מוסכמת תמיד על כל החבורה, על התפתחותה ורבדיה.²¹⁹ נוסף על כך יש להתייחס בזהירות רבה לרמזים האישיים בדברי בעל תיקוני זוהר.²²⁰ לא תמיד יודעים אנו אפילו האם מדבר הוא על משה של יציאת מצרים, על רעיא מהימנא של תקופת תיקוני זוהר (כלומר עליו עצמו), או על אחד הגלגולים שבאמצע. נראה אמנם שתיאורים ביוגרפיים שאין להם מקור במקראות ובמדרשות אינם נוגעים למשה בן עמרם אלא לגלגולו האחרון (כזה הוא בנוגע לניסיון הסקסואלי הנזכר²²¹), אך לגבי עניין חטא קירוב הערב רב וההכאה בסלע קשה להכריע. עניין גזילת מטה משה בידי רב המנונא סבא נראה כעניין לדורות האחרונים עוד בתיאורו בגוף הזוהר,²²² שהרי מה עניין רב המנונא סבא, או אפילו יהודע אבי בניהו, לדורו של משה במדבר? וכך גם בנוגע לאותו עלם שנקרא צדיק. גם אם היה הוא באמת מראשי חבורת הזוהר, אולי איננו המנהיג היחיד או העיקרי, שהרי באותה חבורה, שנמשכה לאורך כמה דורות, שימשו אחדים כראשים וכמנהיגים (כדוגמה יוכל לשמש המקובל ר' דוד בן יהודה חסיד, שאותו מצאנו עומד בראש חבורת המשך של התנועה הזוהרית²²³). ואולי אפשר ללמוד מהערתו של בעל התיקונים, שבדבריו על חולשתו של הצדיק אינו מתכוון לצדיק חי עולמים אלא לצדיק שלמטה ממנו, שכאן מדובר על טוען משני לתואר מנהיג החבורה.²²⁴ ואפשר אפילו שצדיק חלש זה אינו אלא בעל תיקוני זוהר עצמו, בגלגולו הקודם או במצב רוחני קודם, לפני שהגיע להכרת עצמו ולביטחוננו בדרכו המיסטית.

ו. הזוהר כתיבת נח

אם בנוגע לתחרות משה והנער רק שיערנו שמדובר במתח שבין בעל תיקוני זוהר לבין התנועה הזוהרית שהולידה אותו, הרי במקרה אחר הדבר כתוב במפורש. כוונתי למאמר אחד בספרות תיקוני זוהר,²²⁵ שבו "ספר הזוהר" על שכבותיו השונות, הוא נושא הדיון, שאופיו בוטה ומתריס במיוחד. אין פלא אפוא שמאמר זה משך את תשומת לב החוקרים, והוא נדון לא מעט. ובכל זאת אני מבקש לשוב לנוגע בו, שכן על רקע הנאמר לעיל אפשר אולי למצוא גם בו פנים חדשות. גם מאמר זה אינו אלא דברי תשבחות של רשב"י²²⁶ למשה, מן הסוג שנדון לעיל. כאן מהלל רשב"י את מעלת משה, שהיא גבוהה יותר ממה שמשער משה בעצמו, ואנשי חבורתו של

²¹⁹ במאמרי "כיצד נתחבר ספר הזוהר" (ליבס, כיצד נתחבר, עמ' 68–71), הצעתי מועמד אחד לתפקיד זה, המקובל ר' טודרוס אבולעפיה. אך דברי רחוקים מלהיות מוחלטים, ובוודאי שאינם צריכים לכלול את רשב"י של כל הספרות הזוהרית. ר' מרוז הראתה, בעזרת טקסטים שנתגלו לאחרונה בכתבי היד, שדמותו של רשב"י ומעמדו בחבורת הזוהר עברה שינויים ושלבים. ראה מרוז, ואני, עמ' 163–193. למרוז גם דברים רבים נוספים בעניין זה בספר שבכתובים.

²²⁰ ראה על כך דברי גולדרייך, בירורים, עמ' 488, הערה 107.

²²¹ לעיל הערה 203 ואחריה.

²²² לעיל הערה 197 ואחריה.

²²³ ראה ליבס, כיצד נתחבר, עמ' 54–65.

²²⁴ על פירוש אפשרי אחר, ראה לעיל הערה 211.

²²⁵ זוהר, ח"ג קנ"ג ע"ב (רעיא מהימנא).

²²⁶ שם הדובר לא נזכר, אך מדברי התשבחות דלהלן, מתברר שאינו אלא רשב"י.

רשב"י מייחסים חוסר מודעות זו לענותו המפורסמת של משה.²²⁷ את ספר הזוהר מייחס כאן רשב"י לרעיא מהימנא, ואגב כך הופכו לסמל כיתתי-מהפכני שאין דומה לו, כאומרו (בתרגום): ספר הזהר שהוא כתיבת נח שמתכנסים בה שניים מעיר ושבעה ממלכות,²²⁸ ולעתים אחד מעיר ושניים ממשפחה,²²⁹ ובהם יתקיים כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו,²³⁰ וזוהי "אורה" של ספר זה, והכול מסיבתך.²³¹

הזוהר דומה אפוא לתיבת נח,²³² המקום הסגור שמתכנסים אליו מתי מעט²³³ לקראת המבול העתיד להחריב את העולם. שלא כמו במקומות אחרים, שבהם מכריז זכור בעל התיקונים כי בספר הזוהר עתידים ישראל לצאת מן הגלות,²³⁴ מכאן משמע, שמן הקטסטרופה העתידית לא יינצלו אלא הכת הקטנה של אנשי הזוהר בלבד. הזיהוי האסוציאטיבי בין תיבת נח לתיבתו של משה מוסיף לכאן עוד עוצמה דיאלקטית: הפסוק "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו" מתפרש לחיוב: המושלכים ליאור אינם הילודים המושמדים במצוות פרעה, אלא דווקא הניצולים באמצעות תיבת נח. המתח בין הפשט והדרש מעצים את תחושת הכיתתיות, המורכבת מרגשות מנוגדים: סבל וגלות של המושלך לתוך היאור, ותחושת עליונות של מי שנמנה עם היחידים שהגיעו אל האור. דיאלקטיקה כזאת מאפיינת את תיאורי רעיא מהימנא בספרות זו, וכמותה פגשו גם לעיל,²³⁵ והיא נמצאת גם במילה "היאורה" כשהיא לעצמה. לפי הפשט, אין "היאורה" אלה "אל היאור" כלומר למוות, אך באותיות המילה מוצא הדרשן את המילה "אורה", שמסמלת את ספר הזוהר,²³⁶ וכן את המילה "היי" שפירושה "זה", שמוסיפה ממד קונקרטי כיתתי: אין הכוונה לאור סתם שפתוח אולי לכל אדם, אלא דווקא לזוהר זה, שאינו מאיר אלא רק בספרנו זה, או בתנועה הספרותית והמשיחית שאנחנו בה. מי שלכאורה מושלכים ליאור הם אפוא בני אור, וכך השאר הם בני חושך, אם לנקוט את האנלוגיה המתבקשת ממגילות מדבר יהודה, וגם גורל שתי הקבוצות דומה בשני המקורות.²³⁷

הגאולה דרך הזוהר איננה קצרה ופשוטה אלא משתכללת קמעה קמעה ויש בה מעלות ומורדות. נח, כידוע, כשרצה לדעת אם קלו המים, שילח מן התיבה את העורב, וכששליחותו של זה לא עלתה יפה, שב ושילח את היונה.²³⁸ שני שלבים אלה נדרשים גם כאן. תחילה נשלח מתיבת הזוהר שליח בדמות עורב, שנכשל בשליחותו, ורק אחר כך יישלח משה

²²⁷ במ"י יב, ג. וראה לעיל סמוך להערה 100.

²²⁸ בדוגמת החיות שהכניס נח לתיבה, מהן שתיים ומהן שבע – בר' ז, ב-ג, ט.

²²⁹ לפי יר' ג, יד.

²³⁰ שמות א, כב.

²³¹ המקור הארמי: "ספר הזהר דאיהו כתיבת נח דמתכנשין בה שנים מעיר ושבע ממלכותא ולזמנין אחד מעיר ושנים ממשפחה, דבהון יתקיים כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו, ודא אורה דספרא דא, וכלא על סיבה דילך" (ח"ג קנג ע"ב, רעיא מהימנא).

²³² ראה גם תיקוני זוהר, תיקון כא, נד ע"ב.

²³³ במקבילה למאמר זה, שגם בה מושווה ספר הזוהר לתיבת נח, מתכנסים לתיבה ולחיבור דווקא נשמותיהם של הצדיקים, ובכך מיטשטש לגמרי העוקץ הכיתתי; ראה זוהר חדש, צד ט"א, תיקונים.

²³⁴ לעיל הערה 60 וסמוך לה.

²³⁵ לעיל הערה 166 וסמוך לה.

²³⁶ אולי הקשר בין "זוהר" לבין "אורה" אינו רק לפי משמעות המילים אלא גם לפי הגימטריה: אם נכתוב "זוהר" בכתב חסר, תעלה מילה זו בגימטריה כחשבון "אורה" (אמנם בשמות א, כב, כתוב "היארה" בלא האות ווי"ו, אך בנוסח הזוהרי הווי"ו קיימת). אמנם במקום אחר בספרות תיקוני זוהר נדרשת המילה "זוהר" לפי הכתיב המלא: תיקוני זוהר, תיקון כא, נג ע"ב: "הזוהר ביה הוה רז, דאיהו אור", כלומר במילה "הזוהר" כלולות המילים "הוה רז", ו"רז", היא "אור" בגימטריה. השווה גם עם גוטליב, הכתבים העבריים, עמ' 38: "בגאולה אחרונה כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו זו הקבלה והיא האורה תורה שבכתב שנאמר בה [משלי ו, כג] ותורה אור והיא הזוהר בן י"ה ספר הזוהר משה רבנו של מעלה". ראה מקבילות נוספות בהערת גוטליב, שם.

²³⁷ ראה לעיל הערה 131.

²³⁸ בר' ח, ו-יב.

עצמו, שהוא בבחינת יונה. יונה זו מזדהה מיד, לפי דרכו האסוציאטיבית של בעל תיקוני זוהר, עם יונה הנביא, שגם לו נודע בישראל תפקיד משיחי.²³⁹ השלכתו של יונה לים מתפרשת כאן כהשלכתו של משה לתוך תהומות התורה, שהרי שם עיקר תפקידו המשיחי, לפי דעת ספרות תיקוני זוהר. היונה היא אפוא בעל תיקוני זוהר עצמו, אך מיהו העורב? זה מתואר כאן במילים אלה (בתרגום):

ומי גרם זאת? עורב. שאתה [כלומר משה] תהיה באותו זמן כיונה, ושליח אחר, שנקרא בשמך, [הוא] כעורב שנשלח בראשונה ולא חזר בשליחותו שהשתדל בשקצים שנאמר עליהם **עמי הארץ שקץ**,²⁴⁰ בגלל ממונם, ולא השתדל בשליחותו להשיב את הצדיקים בתשובה,²⁴¹ [ו]כאילו לא עשה את שליחות אדונו.²⁴²

שאלת זהותו של עורב זה נחקרה כבר הרבה, אך עוד לא הגיעה עד חקרה. לדעת ר' משה קורדובירו, העורב הוא ירבעם בן נבט, שהיה צריך להיות משיח, אך נכשל בשליחותו.²⁴³ ועם זאת, דומה שיש לחפש עוד עורב קרוב יותר לעולמו של הזוהר, שהרי העורב נשלח מתיבת נח, המזוהה כאן עם ספר הזוהר. יש אפוא למצוא מועמד המשתלב לפחות עם ההתעוררות הרוחנית החדשה של ימי הביניים, שהזוהר רואה עצמו חלק ממנה.²⁴⁴ נוסף על כך, כדאי גם ששמו של המועמד יהיה משה, שהרי נאמר למשה על אותו עורב שהוא "נקרא בשמך".

מועמד אחד כזה הוא הרמב"ם, ר' משה בן מימון. ברור שבעל תיקוני זוהר העריך מאוד את אישיותו.²⁴⁵ הביקורת המוטחת כאן כנגד אותו שליח שהשתדל בעמי הארץ ובממונם יכולה להתאים אף היא, כי אפשר שדאגתו של הרמב"ם לכלל ישראל, ומצבו הפוליטי והכלכלי האיתן, לא מצאו חן בעיני בעל תיקוני זוהר, העני והכיתתי. עם זאת, קשה לחשוב שבעל תיקוני זוהר ראה ברמב"ם חלק מן התנועה הזוהרית גופה, המסומלת בתיבת נח, אף אם ראה בו חלק מתנועת התחייה שהזוהר הוא חלק ממנה, כפי שסברו גם אחרים בחוג הזוהר.²⁴⁶ אפשרות קרובה יותר יכולה להתבסס על דעתו של בועז הוס, שלפיה הביקורת המסוימת שמוחת גוף הזוהר על משה מכוונת בעיקר כנגד הרמב"ם.²⁴⁷ אם כן הוא, אפשר אולי להרחיב זאת, ולשער שר' משה בן נחמן הוא גם העורב של תיקוני זוהר. שהרי דרכו של הרמב"ם, הקופץ ידיו באשר לגילויי סודות התורה ומתנגד בתחום זה לכל יצירתיות ומקוריות, עשויה להתאים לתיקוני זוהר עוד פחות מאשר לגוף הזוהר. כנגד זה אפשר לטעון, שהרמב"ם היה אמנם מקובל חשוב, ששמו יכול לשמש כמודל של חכם בעל שליחות קבלית, אך לא היה לו חלק בתנועה הזוהרית, או

²³⁹ ראה ליבס, יונה בן אמיתי, עמ' 269–311.

²⁴⁰ פסחים מט ע"ב.

²⁴¹ במקור הארמי "בתיבתא", ואולי יש כאן משחק מילים: לא חזרו בתשובה ולא חזרו לתיבה, היא ספר הזוהר.

²⁴² הנוסח הארמי המקורי הוא נוסח הדפוס, ובסוגריים יובאו חילופי נוסחאות מאור יקר טו, עמ' רט: "ומאן גרים דא עורב דאת תהא בההוא זמנא כיונה, דשליח (אור יקר: ושליחא) אחרא דאקרי (אור יקר: דיתקרי) בשמך כעורב דאשתלח (אור יקר: דישתלח) בקדמיתא ולא אתהדר (אור יקר: אתחזר) בשליחותא דאשתדל בשקצים דאתמר בהון עמי הארץ שקץ בגין ממונא דלהון ולא אשתדל בשליחותיה לאהדרא לצדיקיא בתיבתא כאילו לא עביד שליחותא דמאריה".

²⁴³ אור יקר, שם. על משיחיותו של ירבעם ראה זק, בשערי הקבלה, עמ' 291–298. יש להוסיף מקום זה למקומות הרבים שאספה זק לעניין זה מכתבי הרמ"ם.

²⁴⁴ ראה ליבס, הזוהר כרנסנס, עמ' 5–11.

²⁴⁵ ראה לעיל הערה 179 וסמוך לה.

²⁴⁶ ראה ליבס, הזוהר כרנסנס, עמ' 9.

²⁴⁷ ראה לעיל הערה 51 וסמוך לה.

ב"ספר הזוהר", שהוא כזכור התיבה שממנה נשלחו היונה והעורב. וגם עניין עמי הארץ וממונם אינו מסתבר כאן.

היו חוקרים שמצאו את הרקע למאמר הנידון בסביבתו הקרובה של בעל תיקוני זוהר.

יצחק בער מצא למאמר זה מקבילה יפה בספרות הנוצרית בת הזמן, ובה מתפרש העורב על המסדר הדומיניקני, והיונה היא המסדר הפרנציסקני, אך לא עלה בידו נמשל כה ברור בדברי תיקוני זוהר.²⁴⁸ אחרים מצאו כאן את החכם הידוע ביותר בחוג הזוהר שנושא את השם משה, הוא ר' משה די ליאון. אהרן ילינק הציע לזהות חכם זה עם רעיא מהימנא ועם היונה שבקטע שלנו, ואת העורב עם הנביא איש אווילה,²⁴⁹ והצעתו זו זכתה לתמיכתו של ההיסטוריון צבי גרץ.²⁵⁰ חולשתה של השערה זו, בין השאר, שאין היא מבחינה בין גוף הזוהר לבין שכבת התיקונים. גם אם נקבל שר' משה די ליאון הוא מחברו של גוף הזוהר, בוודאי שאין הוא המחבר של ספרות תיקוני זוהר, ואינו רעיא מהימנא.²⁵¹

קושי זה גרם לישעיהו תשבי לשפץ את הצעתם של ילינעק וגרץ, ולהציע שר' משה די ליאון הוא דווקא העורב של הקטע שלנו,²⁵² והצעתו זכתה לתמיכת עמוס גולדרייך.²⁵³ לדעת תשבי בעל תיקוני זוהר "בוודאי ידע שהפצת קונטריסי הזוהר נעשתה על ידי ר' משה די ליאון... הזוהר נחשב בעיניו ליצירה קדומה וקדושה, שנתגלגלה לידי ר' משה די ליאון כדי שיפיץ את אורו ויזכה בו את הרבים, אלא שבדרכי פעולתו המגוונות הבאיש את ריח הספר". על פירושו זה של תשבי כתב ורבלובסקי שהוא "מפתיע ומושך את הלב", אך אינו מביא בחשבון "קשיים עצומים".²⁵⁴ הגדול שבקשיים אלה (שורבלובסקי אינו מפרטם) הוא, לפי דעתי, הרחקת בעל תיקוני זוהר מהבנת התנועה הזוהרית, שהוא עצמו חלק חשוב שלה.

לפיכך מציע אני הצעה אחרת, הקרובה לזו של תשבי, אך בלי להסכים לדעתו המגבילה את שליחות העורב לשלב הפצת הזוהר, ובלי לקבל את הדעה שגם בעיני בעל התיקונים היה הזוהר ספר קדמון. אני מציע לראות בעורב לא רק מפיץ אלא מי שהיה למיטב ידיעתו של בעל תיקוני זוהר חבר פעיל וחשוב בחוג המחברים והיוצרים של גוף הזוהר (ר' משה די ליאון או אחר בשם משה) בתקופה שקדמה לפעילותו שלו. כרגיל במהפכה האוכלת את בניה ואת מייסדיה מוצא בעל תיקוני זוהר פגם בפעולתו של מישהו ממיסדי התנועה הזוהרית, שלא היו רדיקליים מספיק הן בגישתם המיסטית, הן ביחסם כלפי בעלי ההלכה²⁵⁵ וכלפי העשירים.²⁵⁶

למרות ביקורתו של בעל תיקוני זוהר כלפי "חבורא קדמאה" עדיין רואה הוא בכל התנועה הזוהרית את הגאולה לשלביה ואת ההכנה לפעולתו שלו, שהיא בעיניו הזוהריות בשיאה, וחולשותיה של התנועה הן אפוא חולשותיו שלו. אפשר, אם כן, שהעורב שנכשל בשליחותו לא היה אלא הוא עצמו בשלב קודם של פעולתו, כאשר עדיין נכשל בחטאים, ובהם קירוב ערב רב,²⁵⁷ חטא

²⁴⁸ בער, רעיא מהימנא, עמ' 11–14.

²⁴⁹ ילינק, הרצאות, א, עמ' 25–26.

²⁵⁰ גרץ, היסטוריית היהודים, ז, עמ' 500.

²⁵¹ ר' יעקב עמדין, שהבחין יפה בין גוף הזוהר ושכבת התיקונים, סבר שר' משה די ליאון הוא מחבר שכבת התיקונים דווקא. ראה לעיל הערה 55.

²⁵² תשבי, עמ' שצג, הערה 100.

²⁵³ גולדרייך, בירורים, עמ' 482, הערה 88.

²⁵⁴ ורבלובסקי, ביקורת, עמ' 206.

²⁵⁵ על יחס גוף הזוהר לספרות ההלכה, ראה ליבס, הזוהר כספר, עמ' 581–605.

²⁵⁶ גוף הזוהר, עם דאגתו העצומה לעניים (ראה למשל זוהר, ח"א י–יא), מוצא גם ברכוש משמעות דתית. ראה זוהר, ח"ב קכח ע"א.

²⁵⁷ ראה לעיל הערה 128 וסמוך לה.

שדומה להשתדלות בעמי הארצות הנזכרת פה. כך תתפרש בפשטות גם הקביעה שהשליח הראשון נקרא בשמו של רעיא מהימנא. וגם אם מדובר כאן בחכם אחר, אולי ראה בו בעל תיקוני זוהר לגול קודם של נשמתו, שהוא בא לתקנו.

בדומה לכך פירש הגאון מוילנא,²⁵⁸ שלדעתו שני השליחים הם "שני מיני תלמידי חכמים אחד בעץ הדעת ואחד בעץ החיים"²⁵⁹ ובכולם מתעלם ניצוצין דרעיא מהימנא,²⁶⁰ ועוד מוסיף הוא ומפרש שיונה ועורב הם בגימטריה משה חסר שניים, והם רומזים לגלגוליו הקודמים של משה.²⁶¹ הגאון גם מוצא במילה "עורב" רמז ל"ערב רב", שבו חטא משה בראשונה.²⁶²

ז. סיכום: מרנסנס למהפכה

יחס אמביוולנטי זה של בעל תיקוני זוהר כלפי "חבורא קדמאה, מתבאר על רקע ההבדל היסודי באופיים של שני החיבורים, שאותם מבקש אני להגדיר כרנסנס לעומת מהפכה. עניינו של גוף הזוהר הוא בעיני רנסנס של היהדות. זאת ביקשתי להראות במחקריי, וסיכמתי במאמר בשם "הזוהר כרנסנס".²⁶³ רנסנס פירושו החיאה של תרבות עתיקה, והזוהר נוקט דרך זו כלפי תקופת התנאים, תור הזהב של חיות הדת. על בימת הזוהר קמים לתחייה לא רק דמויות התנא רשב"י וחבריו, אלא גם הדת בעצמה, שהפכה, לפי תודעתו, במאות השנים שחלפו מאז מות רשב"י המקורי, ליבשה ולגליסטית, כמצוות אנשים מלומדה. גוף הזוהר אינו שולל את היהדות שלפניו, אלא מנסה לחדור מבעד לקליפתה ולמצוא שם את השכבות העמוקות והזוהרות. הוא מבקר את בעלי הפשט, אך בביקורת קונסטרוקטיבית, שהיא ניסיון לפקוח את עיניהם לראות גם את השכבות העמוקות יותר. יחסו של גוף הזוהר למסורת, ואף למציאות בכללה, חיובי הוא בעיקרו,²⁶⁴ והוא רחוק מכל כיתתיות. אדרבה, אחד מן הפסוקים הרגילים בפיו הוא "ועמד כולם צדיקים"²⁶⁵ והוא משמש כאן כמין סיסמה.

כנגד זאת, בספרות תיקוני זוהר מזהה אני לא רנסנס אלא מהפכה. לא חדירה לעומק העולם המסורתי והעלאת היסודות החיוניים שבו, אלא בקשה להחרבת העולם הישן עד היסוד. כפי שראינו, מתאפיין תיקוני זוהר באידאולוגיה כיתתית משיחית, דואליסטית ודטרמיניסטית, המתווה תהום בין העולם הזוהרי הנגאל, המקובלים המעטים המתקבצים לתיבת נח, היא ספר הזוהר, לבין כל השאר, שאינם אלא ערב רב ובני לילית. בשביל המהפכן כל מי שאינו "אתי" הריהו נגדי, וכך הופכת כל המציאות הקונקרטי לראייתו של בעל התיקונים, ואין לו מולדת אלא הזוהר, שהוא כל עולמו.

²⁵⁸ אליהו מוילנא, ביאור על הרעיא מהימנא, לט ע"א-ע"ב.

²⁵⁹ במקור: "שני מיני ת"ח א' בעה"ד וא' בעה"ח". ושם יש לפתוח אחרת את ראשי התיבות: אחד בעולם הדין ואחד בעולם החסד.

²⁶⁰ במקור בראשי תיבות: "דר"מ".

²⁶¹ הגר"א מסתמך כאן על מקום אחר באותו ספר: זוהר, ח"ג רטז ע"ב (רעיא מהימנא). שם נדרשת המילה "בשגם" (בר' ו, ג), העולה בגימטריה כמניין משה (כבר חז"ל מצאו כאן רמז למשה, ראה חולין קלט ע"ב), ומחולקת ל"שגם" ו-"בי". "שגם" רומז להבל, ראשון גלגוליו של משה, לפי קהלת ח, יד: "יש הבל אשר נעשה על הארץ אשר יש צדיקים אשר מגיע אלהם כמעשה הרשעים ויש רשעים שמגיע אלהם כמעשה הצדיקים אמרתי שגם זה הבל".

²⁶² על ערב רב בכתבי הגאון ותלמידיו, ראה ליבס, הגאון מוילנא, הערה 637, ועוד. כפי שהראיתי שם, לפחות במחשבת תלמידיו של הגר"א קשור מושג זה בתנועה המשיחית השבתאית.

²⁶³ ליבס, הזוהר כרנסנס.

²⁶⁴ על יחסו של הזוהר למציאות ולרע, ראה ליבס, זוהר וארוס. על היחס לבעלי ההלכה ולעשירים, ראה לעיל הערות 255, 256. ראה גם הלנר-אשד, עמ' 378-398. על עמדותיו השונות של הזוהר ביחס לכיתתיות, ראה מרוז, מיתוס.

²⁶⁵ יש"ס, כא. פסוק זה הוליד בגוף זוהר את השימוש בלשון "זכאין אינון" במשמעות "אשריהם". ראה ליבס, זכאין.

שנאתו של המהפכן מופנית כמובן אל היסודות השולטים בעולם. בין אלה נמצא גם, באופן טבעי, את הגויים המושלים בישראל ואת הפרנסים והעשירים שבתוך הקהילות. אך עיקר הזעם אינו מופנה אליהם אלא אל תקיפי התחום שבו עיקר חיותו של בעל תיקוני זוהר, תחום היצירה הדתית. מי שזוכים לרוב קיתונות החירוף והגידוף הם דווקא חכמי ההלכה. אלה מזוהים אמנם במידת-מה, גם עם העשירים, המנהיגים והתקיפים, אך דומני שזיהוי זה מסתמך יותר על שטף הלשון והכעס מאשר על מציאות היסטורית קונקרטי.

מהפכות, כפי שמלמדת אותנו ההיסטוריה, עיקר כוחן בהרס ולא בבניין. לקח זה, שלמדנו מן המהפכות הצרפתית והרוסית, עולה גם מספרות תיקוני זוהר, שמרבה בהתקפה על הדת והחברה הקיימים, עולמו של "עץ הדעת טוב ורע", אך תמונתו המדויקת של עולם העתיד המתוקן, בזמן השלטון המיוחל של תורת עץ החיים, נשארת בה חיוורת ובלתי ברורה. בעל תיקוני זוהר מייחל לגאולת ישראל, ואף מחשב את הקץ לתאריכים קרובים,²⁶⁶ אך אינו מאריך בתיאור גאולה זו למעשה, ודומה שהצדק עם גולדרייך, הקובע ש"כל המימד הארצי של הגאולה אינו קרוב במיוחד ללבו" של בעל התיקונים, ו"שמחברנו הזעוף מרבה יותר לדבר על נקמות באויבים מאשר על נחמת ישראל ותשועתו".²⁶⁷

כך הוא גם בנוגע לממד החברתי. בעל תיקוני זוהר עני הוא ושונא את העשירים, ואף רואה בעוני אמצעי מיסטי הכרחי ותנאי לגאולה.²⁶⁸ אך בעיון קרוב מתברר שמחבר זה רחוק מלהציע מהפכה סוציאליסטית. למעשה אינו מבקש מן העשירים הפשטנים (שמקורם בעבד מטטרון) אלא שיכירו במעלתו של המיסטיקאי העני ויתמכו בו בנדיבות,²⁶⁹ כדין ימי החול המכינים את צורכי השבת, ולא יעבדו בו עבודת עבד, שהיא בחינת חילול שבת.²⁷⁰ ואפילו את עובדת חילולו דורש לעתים רעיא מהימנא לחיוב, ומוצא בה ייעוד משיחי.²⁷¹

כך הוא גם בנוגע ליחסו של בעל תיקוני זוהר אל ההלכה. למרות קיתונות הזעם אין הוא מתנגד להלכה כשהיא לעצמה, אדרבה, דווקא בה מוצא הוא את מטרתו ואת שליחותו. הוא אף אינו מציע שינויים הלכתיים "ברוח הזמן", לא בכללים ולא בפרטים, שכתביו עוסקים בהם באינטנסיביות. גם התנגדותו לחכמי ההלכה, הרדיקלית ביותר לפי ניסוחה, בתוכנה איננה עקרונית. הרי כל החכמים הם בעצם ניצוצות מנפשו שלו, והוא לא בא אלא כדי להשלים את מפעלם.

המהפכה פרצה אפוא בלא סיבה של ממש, אך זאת רק אם נזלזל בסגנון ובאדם. יסוד המחלוקת אינו בתוכן הדברים אלא בדרך ההשגה וההבעה, ובתודעה העצמית. בעל תיקוני זוהר נוקט בסגנון מיסטי-אסוציאטיבי, ומתנגד לדרך הדיון הדיסקורסיבית, השכלתנית-וכחנית של החכמים, שלדעתו הגיעה שעתה לעבור מן העולם עם בואו הוא, החכם השופע, שגואל את הדיון ההלכתי מן המחלוקות והדינים. הוא נעלה מן המחלוקות גם משום שהוא כולל באישיותו את כל צדדיהן, בהיותו משה נותן התורה, שהוא מקור כל דעות החכמים, שהתפצלו ממנו אחר מותו ועתה שבים ומתרכזים באישיותו, בבואו מחדש להתאחד עם כלתו, היא הלכה למשה מסיני.

²⁶⁶ דוגמה לכך תמצא לעיל, סמוך להערה 30.

²⁶⁷ גולדרייך, בירורים, עמ' 474.

²⁶⁸ ראה ליבס, מילון, עמ' 48. שם מבקש אני להכריע כדברי בער בוויכוח בינו לבין תשבי, וזאת בעזרת הכתבים העבריים שגילה גוטליב. ראה גם ורבלובסק, ביקורת, עמ' 206–207; גילר, המשכילים, עמ' 29–30.

²⁶⁹ ראה גולדרייך, לעז, עמ' 89–121. עניין הנדיבות והקמצנות הוא עיקר הקטע שמפרסם כאן גולדרייך, הדן כאן גם בעניינין בספרות תיקוני זוהר בכלל.

²⁷⁰ ראה זוהר, ח"ב צד ע"ב, הקטע שייך לתיקוני זוהר; תיקוני זוהר, תיקון כא, נח ע"א.

²⁷¹ תיקוני זוהר, תיקון כא, נד ע"ב.

גאולתו המשיחית של בעל תיקוני זוהר דומה אפוא לדרך שבה הציגה עצמה המהפכה הקומוניסטית, שמצאה בעצמה את השלב העליון שבהתפתחות הדיאלקטית-הגליאנית של מלחמת המעמדות שאפיינה את ההיסטוריה שקדמה לה, לפי התיאוריה המרקסיסטית. בשלב המהפכני אין כבר מקום למחלוקות כאלה, שנפתרו במהפכה. שכנוע תאורטי זה התגלגל בזעם רצחני, המוכר היטב מתולדות רוסיה, לנוכח המציאות שסירבה להיכנע לאידאולוגיה הדטרמיניסטית ולהפגין את האחדות הסינתטית, כפי שהוכחה בספרים.

באופן דומה יובן גם כעסו הרב של בעל תיקוני זוהר, משנוכח לדעת שאנשי ההלכה אינם מכירים בגאולת ההלכה, וממשיכים בדרך המחלוקת. ולא עוד אלא שאפילו נגדו, משה החדש מחסל המחלוקות, מכוונים הם את חצי מחלוקתם. אותם שכל קיומם בא להם ממנו, ועליהם לנהוג בו כבוד ולדאוג לכל מחסורו, נוהגים ההפך מכך: אינם מכירים במדרגתו, ויומרתו אף הופכת בעיניהם למקור בוז או התעלמות. כתיבתו האסוציאטיבית אינה נתפסת בעיניהם כמעלה, אלא דווקא כחולשה של מי שאין ידיו רב לו במשא ומתן של הלכה. מכאן הזעם הקיומי השפוף על הכתבים, ומופנה אל המציאות הקונקרטי, שאינה נכנעת לחזון הגאולה, ומכאן גם צמצום אפשרות הגאולה לכת אנשי הזוהר בלבד.

אך גם כלפי הזוהר עצמו יחסו של בעל התיקונים אינו פשוט. מחבר זה אינו יכול שלא לחוש שגוף הזוהר אינו שותף מלא למהפכניותו, ובוודאי חורה לו הדבר מאוד, באשר הזוהר הוא ביתו והוא תוחלתו. בעל התיקונים הוא שיכור זוהר, ובתנועה הזוהרית כולה, שהחלה עם "חבורא קדמאה", מוצא הוא את העידן המשיחי. גם את עצמו רואה הוא אך כפיתוח הגיוני וכשיאה של תנועה זו, ואין לו קיום בלעדיה. הרגשה זו דומה שיש לה על מה שתסמוך. לדעתי, אין לראות בספרות תיקוני זוהר רק חיקוי מאוחר של הטקסט הזוהרי, כפי שמשמע ממחקרי שלום,²⁷² אלא צמיחה אורגנית מתוך חוגי התנועה הזוהרית.

גם אם דרכו האקסטרואגנטית של בעל התיקונים שונה מאוד מרוח "חבורא קדמאה", יש לראות בה בעיקרו של דבר המשך לדרך גוף הזוהר והקצנתה. אפילו שנאתו של תיקוני זוהר צמחה מתוך האהבה המאפיינת את שכבת הזוהר הראשונה: אם גוף הזוהר מייחס חשיבות רבה לאהבה שצריכה לשרור בין תלמידי החכמים, תלמידי רשב"י, ואף רואה בכך תנאי לגאולה,²⁷³ בעל תיקוני זוהר מפליג בדרך זו, ורואה במחלוקת שורש כל רע, עד ששנאת המחלוקת משתלטת על חיבורו. עדות לשנאה כלפי אנשי ההלכה אפשר למצוא גם במקור אחר בספרות "חבורא קדמאה": גם גוף הזוהר נלחם כנגד התפיסה הפשטנית גרידה של המסורת היהודית, ואפשר למצוא בו אף תיאור דמוני של יסודות ההלכה והדין,²⁷⁴ המטרים את הדמוניזציה של אנשי ההלכה המוכרת מספרות התיקונים. אך גם כאן יש מקום להסתייגות. דומה שהציור הקשה בגוף הזוהר עניינו במקור המיתי של הדין כשהוא לעצמו (כאשר אינו ממותק במידת הרחמים) ולא בהופעתו למעשה באנשי ההלכה.²⁷⁵ ובאופן כללי: גם לגוף הזוהר יש אכן תודעה עצמית משיחית, כמי שמקיים את ישראל

²⁷² ראה שלום, זרמים, עמ' 168.

²⁷³ ראה ליבס, משיח זוהר, עמ' 157-165.

²⁷⁴ ספרות האדרא מוצאת את מקור המצוות בשערותיו הסבוכות כקוצים של הפרצוף התחתון והזועף, זעיר אנפין, אך לאלה מאיר השביל שבמרכז ראשו של עתיק יומין הנקרא "אורח צדיקים", שכן אלה מכירים גם אותו. ראה זוהר, ח"ג קכט ע"א, קמ ע"א, אדרא רבא. על התיאור הדמוני המופלג של מידת הצדק, כאשר אינה מתרככת בפרצוף הפרסונלי של "משפט", ראה זוהר, ח"ג רצא-רצב, אדרא זוטא.

²⁷⁵ הבחנה דומה הבחין ע' גולדרייך, ראה גולדרייך, לעז, עמ' 107.

בגלות, וסולל דרך לפני המשיח,²⁷⁶ אף שאינו מוצא בעצמו את השלב המשיחי הסופי, כפי שעושה בעל התיקונים.

גם את סגנון התיקונים אפשר לראות אך כצעד נוסף של מי שהלך כברת דרך עם גוף הזוהר, אף שלצעד זה תוצאות מופלגות. גם בגוף הזוהר מצוי יסוד מיסטי ויצירתי,²⁷⁷ אך בשונה מן האסוציאטיביות של תיקוני זוהר, דרשות גוף הזוהר מצטיינות בשלמות ספרותית ורעיונית, וחידושי הקבלה מעוגנים בהן ברוח המדרש העתיק והמיתוס היהודי הקלאסי, והם צומחים מתוכם באופן אורגני כ"דברים חדשים עתיקים" ("מלין חדתין עתיקין"), אם לנקוט את האוקסימורון הזוהרי המאלף.²⁷⁸ אף בין גילוי וכיסוי מורגש כאן מתח דיאלקטי רב עוצמה: גם כאשר מרד הזוהר בשמרנותו של הרמב"ן²⁷⁹ והכריע לצד גילוי הסודות, לא פסקו ממנו הלבטים הקשים בשאלת גבולות הגילוי. לא לכל אחד ולא בכל זמן מגלים כל דבר. ההתלבטות בשאלה זו כרוכה כאן ברגשות עזים: לפני גילויים נועזים במיוחד, כגון בכניסה לאדרא רבא, פורץ רשב"י בבכי, כי אי לוא אם יגלה ואי אם לא יגלה.²⁸⁰

גם כאן פסע בעל תיקוני זוהר צעד נוסף. הוא הסיק בשלמות את המסקנה מהיתר הגילוי והחידוש ונפטר מכל פקפוק, ואין למצוא אצלו מתח ודיאלקטיקה אמתיים בשאלות אלה.²⁸¹ במקומם שוררת כאן "קלות בלתי נסבלת" של דרשות קבלית, המאופיינת בעירוב ססגוני של פילוסופיה, מדרש וקבלה, ועשר הספירות משנות במהירות מסחררת את תפקודן, ומתאימות עצמן למטרות המחר. אפשר אולי להשוות קלילות פונקציונלית זו עם התופעה המודרנית של "קבלה" מרוחקת ממסורת ודת, שמאמצים להם היום חוגים אחדים (אף שריחוק מן הדת רחוק מתודעת בעל התיקונים).

ממחברי גוף הזוהר לא נעלמה הסכנה האורבת מצדם של ממשיכים מסוגו של בעל תיקוני זוהר. לכיוצא באלה מתכוון בוודאי רשב"י, כאשר בכניסה הנזכרת לאדרא רבא בודק הוא את חבריו אם מסוגלים הם לשמוע את סודות האדרא, ומודיע שאין לגלות סודות כאלה אלא למי שרוחו "רוחא דקיומא" התקועה כיתד נאמן, ואינו "הולך רכיל", שרוחו הולכת וסובבת כמערבולת, ונזרקת החוצה.²⁸² אזהרה כזאת משתמעת גם מסודות האדרא גופם, כגון מתיאור האוזן העליונה: באוזן קיים מעבר מעוקם שתפקידו לעכב את הקול, כדי שלא יעבור במהירות, ואפשר יהיה לבחון אותו, ולהבחין בין אמת ושקר.²⁸³ קשה לייחס מבנה כזה לאוזנו של מי שכתבתו אוטומטית, ואפשר להציג בניגוד לכך את תיאור המכניזם של אברי הדיבור בספרות תיקוני זוהר, שכל מטרתם היא ליצור את הדיבור בשטף, ובלא עיכוב כלל.²⁸⁴ זאת ועוד, על תודעת הסכנה שפיעמה בגוף הזוהר מעונשם של ממשיכים מפוקפקים אפשר ללמוד גם מתוך ההכרזות התכופות בספר זה, שזכות החידוש והגילוי של סודות הקבלה שמורה רק לרשב"י ולבני דורו, ועם מותו ננעלה הדלת, וכל מי שימשיך לעסוק בכך יחטיא פיו את

²⁷⁶ כך הראיתי במאמרי, ליבס, משיח הזוהר.

²⁷⁷ ראה ליבס, זוהר וארוס.

²⁷⁸ ראה מאט, מתניתא דילן, עמ' 123–145.

²⁷⁹ ראה לעיל הערה 52.

²⁸⁰ ראה למשל זוהר, ח"ג קצו ע"ב, אדרא רבא. ראה גם ליבס, משיח הזוהר, עמ' 138–145.

²⁸¹ גם במקרים הנדירים שהחברים מבקשים את רשות הדיבור בעניינים גבוהים וקשים, זו ניתנת להם כמובן מאליו.

ראה זוהר, ח"א כב ע"ב, שייך לתיקונים.

²⁸² זוהר, ח"ג קכח ע"א, אדרא רבא. ראה גם ליבס, משיח הזוהר, עמ' 138. דומה שגם העיטים היורדים על הפגר

בזוהר, ח"א ריז ע"א, הם ממשיכי הזוהר דוגמת בעל התיקונים.

²⁸³ זוהר, ח"ג קלח ע"א, אדרא רבא; רצד ע"ב, אדרא זוטא.

²⁸⁴ זוהר, ח"ג רכז–רכח (רעיא מהימנא). על מקום זה העמידתני תלמידתי שפרה אסולין.

בשרו.²⁸⁵ דברים אלה אינם מכוונים כלפי מחבר התיקונים בלבד. גם ממשיכים אחרים בלתי ראויים היו בחבורת הזוהר, למשל ר' יוסף הבא משושן הבירה,²⁸⁶ שהמיתוס הארוטי הזוהרי הפך אצלו לפורנוגרפיה של ממש.²⁸⁷ בתורת ר' יוסף קל לזהות גם תכנים תאורטיים הסותרים את רוחו של גוף הזוהר, אך בספרות תיקוני זוהר דומני שעיקר הסטייה תימצא דווקא בצורה. דוגמה לכך תשמש אמונת הגלגול בבעלי חיים, שאיננה בגוף הזוהר, ושכיחה אצל ר' יוסף הבא משושן. בעל תיקוני זוהר משתמש בתורתו זו של ר' יוסף ודורשה כמין חומר, עד שגם אצלו מתמסמסת ונעלמת אמונת הגלגול בבעלי חיים כפשוטה, ובשטף הדרשה מתגלגלים גם בעלי החיים ויוצאים מפשוטם, והופכים לגופות בני אדם מטיפוסים שונים, לחיות המרכבה, לדמויות גלגל המזלות (ביוונית "זודיאק", שפירושו "החיייתי") וכדומה.²⁸⁸ בדרך זו נוצרות גם בספרות תיקוני זוהר השקפות שונות ומגוונות, ואלה עדיין לא נחקרו דיים.²⁸⁹

פער זה בין ספרות תיקוני זוהר לבין "חבורא קדמאה" לא נעלם גם מבעל התיקונים, אך אצלו נחשבים החסרונות דלעיל דווקא למעלות. יחסו המיוחד לזוהר בכללו גורם לו לחפות מעט על ההבדלים, ולהכריז על השותפות והזהות בין רשב"י לבין רעיא מהימנא,²⁹⁰ אך אינו מונע ממנו להדגיש את מעמד הבכורה של משה, ודווקא מאותן בחינות שבהן מצוין בגוף הזוהר יתרונו של רשב"י. ולא זו בלבד, במקומות אחדים, כפי שראינו, פורש בעל התיקונים בביקורת מפורשת את הכישלונות שהיו מנת חלקם של בני הדור הקודם לו בתנועה הזוהרית, שלא היו רדיקליים מספיק ביחסם אל הציבור הכללי ("עמי הארץ") ולא מילאו את שליחותם, ואולי חלק מביקורת זו מופנית גם כלפי דרכו שלו בעבר.

התנועה הספרותית הזוהרית נמשכה דורות אחדים, במאות השלוש עשרה והארבע עשרה. בעל תיקוני זוהר רואה עצמו כניצב בפסגתה של תנועה זו, והוא מביט עליה מתוך תודה וביקורת גם יחד, כמי שיצא מקרבה ובא לתקן את חסרונותיה. חסרונות הזוהר מוצאים לדעתו את תיקונם בחיבוריו שלו, שהשם "ספר הזוהר" הולם אותם באופן שלם יותר, ובהם באמת יוצאים ישראל מן הגלות. ואולי זו היא גם משמעותו העיקרית של השם "תיקוני זוהר" – "תיקון" לחלקו הראשון של הזוהר,²⁹¹ והפיכתו מרנסנס למהפכה.

²⁸⁵ זוהר, ח"ג עט ע"א. ראה גם ליבס, משיח הזוהר, עמ' 143–145; הלנר-אשד, עמ' 64–76.

²⁸⁶ על מקומו של זה בתנועה הזוהרית, ראה ליבס, כיצד נתחבר, עמ' 25–54.

²⁸⁷ דוגמאות מעניינות ביותר לתיאוריו המיניים הבוטים של ר' יוסף מצויות אצל אידל, שרידים, עמ' 47–55. לגבי הקטע הראשון שמפרסם שם אידל, תחת הכותרת "פגשו של הקב"ה" (עמ' 47–48), אני מבקש להעיר שרעיון הפילגש של הקב"ה מצוי גם בגוף הזוהר, ח"ג סט ע"א, אך בלשון בוטה פחות ("שפחה" במקום "פילגש"). מכל מקום, קטע הפילגש הוא פנינה אמיתית של מיתוס יהודי, וכיוון שהגיע לידי, אעיר על כמה טעויות העתקה שנפלו בו, לפי כתב היד שהשתמש בו אידל, כ"י בית המדרש לרבנים ניו יורק 1722, דף 221א (צילומו במתכ"י, ס' 10820): בשורה 1 במקום "בס" צריך להיות "בספ"; בשורה 3 במקום "ינתן" צריך להיות "ונתן"; בשורה 9 אחרי "ונדר לה" צריך להוסיף "המלך. כך הקב"ה יש לו השכינה שהיא כבודו"; בשורה 10 במקום "ושם" צריך להיות "שם"; בשורה 10 ובשורה 11 במקום "נברא" צריך להיות "נבראו"; בשורה 12 במקום "הצנורות" צריך להיות "הצינורות"; בשורה 12 במקום "לפני" צריך להיות "לפניו"; בשורה 14 במקום "שולטנות" צריך להיות "שולטנות"; בשורה 14 במקום "כתוב" צריך להיות "כתוב"; בשורה 15 במקום "השנאה" צריך להיות "השנאה"; בשורה 16 אחרי "ומגירים" צריך להוסיף "מהם"; בשורה 21 במקום "נתכוון" צריך להיות "נתכוון"; בשורה 22 אחרי "יטיב" צריך להוסיף "ה"; בשורה 23 במקום "עימנו" צריך להיות "עימנו"; בשורה 24 במקום "חסידי" צריך להיות "וחסידי"; בשורה 24 במקום "בהיכל" צריך להיות "בהיכלו".

²⁸⁸ ראה שלום, פרקי יסוד, עמ' 336; ליבס, מילון, עמ' 295.

²⁸⁹ מחקר על השקפותיו התאולוגיות של תיקוני זוהר יימצא במקומות שונים כגון במשנת הזוהר לתשבי, וכן אצל גילר, המשכילים.

²⁹⁰ ראה לעיל הערה 73, וסמוך לה.

²⁹¹ אמנם לא ברור אם השם "תיקוני זוהר" הוא השם שנתן המחבר לספרו. המילה "תקונא" ככותרת לכל אחד משבעים פירושי המילה בראשית אכן נמצאת בכתבי היד שראיתי, אך בהצהרת המחבר בסוף הקדמתו לספר (תיקוני זוהר, יז ע"ב, הקדמה אחרת) אינו מדבר אלא על שבעים זמנים (=פעמים), או לפי נוסח אחר הנדפס בסוגריים, "אנפין" (=פנים), שבהם עתיד הוא לפרש את המילה "בראשית". מעניין שבמקבילה בספר קופת הרוכלין לר' יוסף

אנגליט מדובר על שבעים "ענפיין" המתפשטים מן המילה בראשית; ראה ליבס, כיצד נתחבר, עמ' 65, הערה 293 (על שבעים ענפים המצויים בכל מלה בתורה, ומקבילים למ"ט הפנים שהתורה מתפרשת לכל צד לפי חז"ל, ראה זוהר ח"ב, פג ע"ב. שבעים הענפים של עץ החיים, הקשור גם הוא לתורה, נזכרים הרבה בספר הזוהר, ומתאימים לשבעים יוצאי ירך יעקב שירדו עמו מצריימה). על המילה "תיקון" בלשון גוף הזוהר, ראה ליבס, זוהר וארוס, עמ' 112–113.

רשימת הקיצורים הבבליוגרפיים

מקורות

אור יקר – ר' משה קורדובירו, אור יקר (פירוש על הזוהר), טו, ירושלים תשמ"ז.
אור יקר (על תיקוני הזוהר) – ר' משה קורדובירו, אור יקר (פירוש על תיקוני הזוהר), א, ג,
ירושלים תשל"ב, תשל"ה.
ביאור על הרעיא מהימנא – אליהו מוילנא, ביאור על הרעיא מהימנא, קאניגסבערג תרי"ח.
מאט, מבחר זוהר – *Zohar: The Book of Enlightenment*², D. Matt (trans. and ed.), New Jersey 1985
מאירת עינים – ר' יצחק דמן עכו, מאירת עינים (מהד' גולדרייך), חיבור לשם קבלת תואר
דוקטור, האוניברסיטה העברית תשמ"א.
מטפחת ספרים – ר' יעקב עמדין, מטפחת ספרים, ירושלים תשנ"ה.
ספר המלכות – (מיוחס לר' דוד הלוי), ספר המלכות, דאר אלביצא (=קזבלנקה), תר"ץ.
ספר השם – ר' אלעזר מגרמייזא, ספר השם, בתוך: ספרי הר"א מגרמייזא בעל הרוקח, ירושלים
תשס"ד.

מחקרים

אידל, אין בידינו – *Rabbi Moses* – M. Idel, "We Have No Kabbalistic Tradition On it",
Nahmanides (Ramban): Explorations in His Religious and Literary Virtuosity, I.
Twersky (ed.), Harvard, Cambridge Mass. 1983, pp. 51–73
אידל, שרידים – מ' אידל, "שרידים נוספים מכתבי ר' יוסף הבא משושן הבירה", דעת, 21
(תשמ"ח), עמ' 47–55.
בער, רעיא מהימנא – י' בער, "הרקע ההיסטורי של הרעיא מהימנא", ציון, ח (ת"ש), עמ' 1–44.
בר לבב, תפיסת המוות – א' בר לבב, תפיסת המוות בספר החיים לר' שמעון פרנקפורט, חיבור
לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית תשנ"ז.
גוטליב, כתבים עבריים – א' גוטליב, הכתבים העבריים של בעל תקוני זוהר ורעיא מהימנא, מ'
אידל (עורך), ירושלים תשס"ג.
גוטליב, מחקרים – א' גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, יוסף הקר (עורך), תל אביב תשל"ו.
גולדרייך, בירורים – ע' גולדרייך, "בירורים בראיתו העצמית של בעל תיקוני זוהר", מ' אורון וע'
גולדרייך (עורכים), משואה: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של
פרופ' אפרים גוטליב ז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 459–496.
גולדרייך, לעז – ע' גולדרייך, "לעז' איברי בפרגמנט בלתי ידוע של בעל תיקוני הזוהר", ספר
הזוהר ודורו: הכנס הבינלאומי לתולדות המיסטיקה היהודית, 3 (תשמ"ט), עמ' 89–121.
גילר, המשכילים – P. Giller, *The Enlightened will Shine: Symbolization and Theurgy in
the Later Strata of the Zohar*, Albany 1993
גרץ, היסטוריית היהודים – H. Graetz, *Geschichte der Juden von der ältesten Zeiten bis
auf Gegenwart*, Leipzig 1863

הוס, חכם – ב' הוס, "חכם עדיף מנביא", קבלה, ד (תשנ"ט), עמ' 103–139.

הוס, קהילות – ב' הוס, "הקהילות הזוהריות של צפת", שפע טל: עיונים במחשבת ישראל ובתרבות יהודית מוגשים לברכה זק, באר שבע תשס"ד, עמ' 149–169.

הלנר-אשד, ונהר – מ' הלנר-אשד, ונהר יוצא מעדן: על שפת החוויה המיסטית בזוהר, תל אביב תשס"ה.

ורבלובסקי, ביקורת – ריי"צ ורבלובסקי, "ביקורת על משנת הזוהר", תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 196–209.

זק, בשערי הקבלה – ב' זק, בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו, ירושלים תשנ"ה.

A. Jellinek, *Beiträge zur Geschichte der Kabbala*, Leipzig 1852 – הרצאות

ליבס, אורזילין – י' ליבס, "תרין אורזילין דאיילתא' דרשתו הסודית של האר"י לפני מיתתו", ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י, ירושלים תשנ"ב (= מחקרי ירושלים במחשבת ישראל י), עמ' 113–169.

ליבס, ארוס ואנטי-ארוס – י' ליבס, "ארוס ואנטי-ארוס על הירדן", ש' ארזי, מ' פכלר וב' כהנא (עורכים), החיים כמדרש: עיונים בפסיכולוגיה יהודית לכבוד פרופ' מרדכי רוטנברג, תל אביב תשס"ד, עמ' 152–167, 548–551.

ליבס, בר יוחאי – י' ליבס, "בר יוחאי בשירו של שמעון לביא", קשת החדשה, 5 (סתיו 2003), עמ' 126–142.

ליבס, האמונה השבתאית – י' ליבס, סוד האמונה השבתאית, ירושלים תשנ"ה.

ליבס, הגאון מווילנא – י' ליבס, "צדקת הצדיק: יחס הגאון מווילנא וחוגו כלפי השבתאות", קבלה, 9 (2003), עמ' 225–306.

ליבס, הזוהר כספר – י' ליבס, "הזוהר כספר הלכה", תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 581–605.

ליבס, הזוהר כרנסנס – י' ליבס, "הזוהר כרנסנס", דעת, 46 (חורף תשס"א), עמ' 5–11.

ליבס, החצנת הסוד – י' ליבס, "החצנת הסוד: מן התלמוד לספרות ההיכלות", אתר האינטרנט של האיגוד העולמי למדעי היהדות: www.jewish-studies.org

ליבס, הכרת פנים – "הכרת פנים בקבלה", פעמים, 104 (תשס"ה), עמ' 21–40.

ליבס, המיתוס היהודי – י' ליבס, "de Natura Dei – המיתוס היהודי וגלגולו", מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 243–297.

ליבס, העדה החרדית – י' ליבס, "העדה החרדית בירושלים וכת מדבר יהודה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"ב), עמ' 142–145.

ליבס, זוהר וארוס – י' ליבס, "זוהר וארוס", אלפיים, 9 (תשנ"ד), עמ' 67–119.

ליבס, זכאין – י' ליבס, "זכאין אינון ישראל': ברכה בלשון הזוהר ורקעה היהודי-נוצרי", האיגוד העולמי למדעי היהדות [בדפוס].

ליבס, חטאו של אלישע – י' ליבס, חטאו של אלישע, ארבעה שנכנסו לפרדס וטבעה של המיסטיקה התלמודית, ירושלים תש"ן.

ליבס, חלום ומציאות – י' ליבס, "חלום ומציאות: לדמותו של הקדוש המקובל ר שמשון מאוסטרופוליה", תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 83–109.

ליבס, יונה בן אמיתי – יי ליבס, "יונה בן אמיתי כמשיח בן יוסף", מחקרים... מוגשים לישעיהו תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנים, י' דן וי' הקר (עורכים), ירושלים תשמ"ו (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג, תשמ"ד), עמ' 269–311.

ליבס, כיצד נתחבר – יי ליבס, "כיצד נתחבר ספר הזוהר", יוסף דן (עורך), ספר הזוהר ודורו: דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, ירושלים תשמ"ט (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ח), עמ' 1–71.

ליבס, מידות האל – יי ליבס, "מידותיו של האלהים", תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 68–71.

ליבס, מילון – יי ליבס, פרקים במילון ספר הזוהר, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית תשל"ז (הוצאה שנייה: פרסומי המדרשה ללימודים מתקדמים, הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית תשמ"ב).

ליבס, מיתוס וסמל – "מיתוס לעומת סמל בזוהר ובקבלת האר"י", ח' פדיה (עורכת), המיתוס ביהדות (אשל באר שבע, ד), ירושלים תשנ"ו, עמ' 192–209.

ליבס, משיח הזוהר – יי ליבס, "המשיח של הזוהר: לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי", ש' ראם (עורך), הרעיון המשיחי בישראל: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, ירושלים תשמ"ב, עמ' 101–118.

ליבס, ספר יצירה – יי ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, ירושלים תשס"א.

ליבס, עמק המלך – יי ליבס, "לדמותו כתביו וקבלתו של בעל עמק המלך", תרביץ, יא (תשנ"ג), עמ' 120–126.

ליבס, תלמידי הגר"א – יי ליבס, "תלמידי הגר"א, השבתאות והנקודה היהודית", דעת, 50–52 (תשס"ג), עמ' 255–290.

(מאמריו של יהודה ליבס ניתנים לקריאה גם באתר שלו: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar>)

מאט, מתניתא דילן – ד' מאט, "מתניתא דילן: טכניקה של חידוש בספר הזוהר", ספר הזוהר ודורו: הכנס הבינלאומי לתולדות המיסטיקה היהודית, 3 (תשמ"ט), עמ' 123–145.

מרזו, ואני – ר' מרזו, "ואני לא הייתי שם!": קובלנותיו של רשב"י על פי סיפור זוהרי בלתי ידוע", תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 163–193.

מרזו, מיתוס – ר' מרזו, "רקמתו של מיתוס: דיון בשני סיפורים בזוהר", ח' קרייסל (עורך), לימוד ודעת במחשבה יהודית, באר שבע תשס"ו, ח"ב, עמ' 167–205.

פדיה, המראה – המראה והדיבור, עיון בטבעה של חווית ההתגלות במסתורין היהודי, לוס אנג'לס תשס"ב.

שלום, התורה – ג' שלום, "משמעותה של התורה במיסטיקה היהודית", בתוך: פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 36–85.

שלום, זרמים – G. G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1941

שלום, פרקי יסוד – ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו.

שלום, שבתאות – ג' שלום, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים תשל"ד.

שלום, שבת צבי – ג' שלום, שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל אביב תשי"ז.

תשבי – יי תשבי, משנת הזוהר, ב, ירושלים תשכ"א.